

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55, tel. (22) 697 89 22

Prof. dr hab. Jerzy BAŃSKI, mgr Konrad Ł. CZAPIEWSKI

E K S P E R T Y Z A

Identyfikacja i ocena czynników sukcesu społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich

POMOC TECHNICZNA
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

Ministerstwo Rozwoju Regionalnego

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI FUNDUSZ
ROZWOJU REGIONALNEGO

Projekt realizowany w ramach konkursu dotacji organizowanego przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, współfinansowanego ze środków Unii Europejskiej w ramach Programu Operacyjnego Pomoc Techniczna.

Warszawa, listopad 2008

Spis treści	strona
1. Wstęp	3
2. Uwagi terminologiczne, metody i definicje	5
3. Podział obszarów wiejskich	9
4. Wiejskie obszary sukcesu w Polsce – metoda 1	12
4.1. Delimitacja obszarów sukcesu	12
4.1.1. Lokalne ogniska sukcesu	12
4.1.2. Wiejskie obszary progresji	16
4.1.3. Obszary konkurencyjnego rolnictwa	25
4.1.4. Przestrzenne rozmieszczenie gmin wiejskich o wysokich wskaźnikach rozwojowych	27
4.2 Identyfikacja czynników sukcesu	28
4.2.1. Czynniki lokalizacyjne	28
4.2.2. Czynniki społeczno-ekonomiczne	33
4.2.3. Czynniki techniczno-organizacyjne	39
4.2.4. Znaczenie czynników sukcesu gospodarczego	43
5. Wiejskie obszary sukcesu na Mazowszu – metoda 2	44
5.1. Uwarunkowania gospodarczo-finansowe	44
5.1.1. Małe i średnie przedsiębiorstwa	44
5.1.2. Produkcja rolnicza	45
5.1.3. Samorząd terytorialny	46
5.1.4. Diagnoza	49
5.2. Uwarunkowania społeczno-demograficzne	52
5.2.1. Poziom wykształcenia	52
5.2.2. Sytuacja demograficzna	54
5.2.3. Diagnoza	57
5.3. Uwarunkowania infrastrukturalno-środowiskowe	60
5.3.1. Infrastruktura techniczna	60
5.3.2. Infrastruktura społeczna	64
5.3.3. Diagnoza	66
5.4. Identyfikacja wiejskich obszarów sukcesu na Mazowszu	69
5.5. Czynniki sukcesu na obszarach wiejskich Mazowsza	74
6. Podsumowanie	83
7. Literatura	87

1. Wstęp

Ostatnie kilkanaście lat, w tym szczególnie okres po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, charakteryzuje się dynamicznym rozwojem społeczno-gospodarczym kraju. Towarzyszą temu jednak procesy polaryzacji przestrzennej tj. rosną różnice rozwojowe pomiędzy obszarami bogatymi lub bogacącymi się i obszarami biednymi. Obszary bogate rozwijają się dzięki wykorzystaniu swojego potencjału i koniunktury gospodarczej, natomiast obszary biedy (zwane również „obszarami problemowymi”) z różnych przyczyn pozostają w zastoju. Badania naukowe koncentrują się głównie na poszukiwaniu przyczyn hamujących rozwój gospodarczy, rzadziej zaś na identyfikowaniu czynników stymulujących rozwój. Tymczasem analiza uwarunkowań sukcesu ekonomicznego może być równie istotnym zagadnieniem dla obszarów poszukujących bodźców rozwojowych.

Badania różnicowań regionalnych wskazują, że sukces gospodarczy osiągnęły przede wszystkim obszary metropolitalne, natomiast obszary wiejskie, zwłaszcza położone peryferyjnie, borykają się z wieloma problemami, które blokują ich rozwój. Taki obraz różnicowań przestrzennych wynika głównie ze skali prowadzonych analiz. Jeżeli podejmiemy badania bardziej szczegółowe, to okaże się, że sukces gospodarczy mogą osiągnąć też niektóre obszary wiejskie.

Celem działań społecznych i gospodarczych podejmowanych na poziomie lokalnym jest przede wszystkim wzrost dobrobytu oraz poprawa poziomu i jakości życia mieszkańców. Realizuje się to poprzez rozwój budownictwa mieszkaniowego, dbałość o środowisko przyrodnicze, poprawę wyposażenia w elementy infrastruktury technicznej i społecznej, przyciąganie nowych inwestycji gospodarczych, aktywizowanie społeczne i ekonomiczne mieszkańców. Jeżeli zadania te realizowane są w sposób właściwy i konsekwentny, to ich efektem będzie prawdopodobnie awans gospodarczy jednostki terytorialnej. Wiejski obszar sukcesu gospodarczego będzie więc cechował pomyślny przebieg przedsięwzięć społecznych i gospodarczych.

Celem podstawowym niniejszego opracowania jest identyfikacja i ocena czynników sukcesu społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich. Jego realizacji służą cele szczegółowe, do których należą: opracowanie metodologii delimitacji obszarów sukcesu, rozpoznanie przestrzenne różnych kategorii obszarów wiejskich (ze względu na strukturę funkcjonalną oraz ze względu na położenie

na osi kontinuum miejsko-wiejskiego), diagnoza stanu zagospodarowania wiejskich obszarów sukcesu. Przedstawione cele realizowane są w skali gmin dla całego kraju ze szczególnym uwzględnieniem Mazowsza. Wykorzystano dwie różne metody delimitacji obszarów sukcesu (osobno dla całego kraju i Mazowsza) opracowane na bazie odmiennych definicji.

2. Uwagi terminologiczne, metody i definicje

Sukces społeczno-gospodarczy jest pomyślnym wynikiem jakiegoś przedsięwzięcia. Natomiast **obszar sukcesu charakteryzuje się pomyślnym przebiegiem zjawisk i procesów społeczno-gospodarczych, które pobudzają lub wzmacniają rozwój jego struktury przestrzennej**. Rozwój taki wykazuje na ogół wyraźną ponadprzeciętność w stosunku do sąsiednich obszarów.

Mając na uwadze skalę zjawiska, wyróżnić można lokalny lub ponadlokalny obszar sukcesu. Pierwszy typ tworzy kilka gmin lub zespół wsi, drugi – może być utworzony przez duży kompleks gmin.

Ważnym zagadnieniem jest położenie geograficzne wiejskich obszarów sukcesu, od którego zależy charakter i rodzaj podejmowanych przedsięwzięć gospodarczych. Inny rodzaj działalności gospodarczej ma miejsce na terenach wiejskich położonych w sąsiedztwie dużych aglomeracji, inny zaś na obszarach peryferyjnych. Różnice dotyczą również tempa i dynamiki zjawisk gospodarczych. Dlatego też w analizach dotyczących wiejskich obszarów sukcesu gospodarczego należy uwzględniać kontinuum przestrzenne tj. podział obszarów wiejskich na: podmiejskie, tradycyjne i peryferyjne. Równie ważna jest struktura funkcjonalna jednostek terytorialnych, która w zasadniczy sposób wpływa na charakter i rodzaj podejmowanej działalności gospodarczej. Na ogół wyróżnia się obszary o funkcjach: rolniczych, mieszkalnych, turystycznych, handlowo-usługowych, leśnych i mieszanych.

Biorąc pod uwagę charakter podejmowanych przedsięwzięć gospodarczych i ich zmienność w czasie, można zaproponować podział na obszary trwałego lub jednorazowego sukcesu gospodarczego. Trwały sukces charakteryzuje się stałym wzrostem gospodarczym, wynikającym z pomyślnej realizacji różnorodnych przedsięwzięć oraz zdolności do „samopodtrzymywania” tego rozwoju. Natomiast jednorazowe obszary sukcesu cechuje pomyślna realizacja przedsięwzięć gospodarczych, lecz nie ma ona trwałego charakteru i przez to nie sprzyja trwałemu wzrostowi gospodarczemu. Sukces gospodarczy spowodować może w tym przypadku chwilowy wzrost, po którym rozwój może zostać zahamowany.

Inny podział obszarów sukcesu wynika z rodzaju podejmowanej działalności gospodarczej. W przypadku terenów wiejskich wyróżnić można przede wszystkim dwa typy obszarów sukcesu – w zakresie działalności rolniczej oraz w zakresie

działalności pozarolniczej. Pierwszy jest związany z pomyślnym rozwojem gospodarstw rolnych osiągających stawiane sobie cele produkcyjne i wzmacnianiem znaczenia funkcji rolniczej w strukturze gospodarczej obszaru, drugi - wynika z rozwoju funkcji pozarolniczych.

Sukces gospodarczy ma też różne źródła. Najogólniej można wyróżnić wewnętrzne (endogeniczne) i zewnętrzne (egzogeniczne) źródła sukcesu. Do czynników wewnętrznych należy przede wszystkim: wysoki potencjał społeczny i gospodarczy (zasoby wewnętrzne). Z kolei egzogenicznym źródłem sukcesu jest głównie interwencja z zewnątrz (napływ inwestycji, środki wsparcia i pomocy itp.) mająca za zadanie pobudzić obszar lub rozszerzająca się innowacja z obszarów wyższego rzędu (w hierarchii ekonomicznej). Sukces gospodarczy może teoretycznie wynikać wyłącznie z uwarunkowań wewnętrznych lub zewnętrznych, najczęściej jednak jest skutkiem ich wspólnego oddziaływania.

Na podstawie badań realizowanych w ostatnich latach autorzy wyróżnili trzy kategorie wiejskich obszarów sukcesu:

- lokalne ogniska sukcesu, które charakteryzuje wysoki poziom rozwoju gospodarczego, w tym ponadprzeciętny poziom wyposażenia w elementy infrastruktury technicznej i społecznej, duża aktywność ekonomiczna i społeczna mieszkańców i władz lokalnych, korzystna struktura budżetu jednostek terytorialnych i wielofunkcyjny rozwój struktury przestrzennej,
- wiejskie obszary progresji, które cechuje stały trend wzrostu gospodarczego, wynikający z pomyślnej realizacji różnorodnych przedsięwzięć społecznych i gospodarczych,
- obszary konkurencyjnego rolnictwa o wysokich nakładach inwestycyjnych na gospodarkę żywnościową i wysokiej produkcji rolnej gospodarstw, co świadczy o konkurencyjności tego sektora wobec innych działów gospodarki.

Celem wyodrębnienia uzupełniającego się zbioru czynników sukcesu społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich, przeprowadzono również analizę na poziomie jednego regionu. Obszary wiejskie kraju cechują się bardzo zróżnicowaną strukturą funkcjonalną oraz możliwościami rozwojowymi zależnymi od lokalizacji ogólnej i szczegółowej. Dlatego analiza dla całej Polski pozwoliła wyselekcjonować zestaw czynników wspomagających w skali makro trwały rozwój obszarów wiejskich. Z kolei bardziej szczegółowe badania w skali regionalnej,

miały na celu identyfikację czynników lokalnych wpływających na kształtowanie się obszarów sukcesu.

Regionami o większym wewnętrznym zróżnicowaniu są obszary o ponadprzeciętnym poziomie PKB *per capita*, z większą liczbą ośrodków wzrostu oraz bogatsze i szybciej rozwijające się. Wyniki te można uogólnić stwierdzając, iż im wyższy poziom rozwoju gospodarczego regionu, tym większe prawdopodobieństwo kształtowania się wyraźnych różnic „rdzeń – peryferie”. Dlatego badania szczegółowe postanowiono zrealizować na przykładzie województwa mazowieckiego, które z jednej strony cechuje najwyższy wskaźnik poziomu PKB *per capita* w Polsce, a z drugiej największe dysproporcje wewnętrzne. Pomiędzy obszarami peryferyjnymi Mazowsza a obszarami położonymi wokół jego stolicy notowane są bardzo duże różnice w poziomie i strukturze rozwoju społeczno-gospodarczego i co najistotniejsze różnice te w ciągu okresu transformacji ustrojowej powiększyły się.

Analizę przestrzennego zróżnicowania obszarów sukcesu na Mazowszu wykonano według zmodyfikowanej definicji tego terminu i innej metodologii badawczej. **Na obszarach sukcesu wszystkie wskaźniki określające uwarunkowania rozwoju cywilizacyjnego osiągają ponadprzeciętne wartości oraz charakteryzują się ich stabilną pozycją w wybranym okresie badawczym.** Z powyższej definicji wynika, że sukces danego obszaru jest trwały i odtwarzalny. Zakłada ona potrzebę zharmonizowania rozwoju wszystkich uwarunkowań związanych z działalnością człowieka – obszarem sukcesu nie można nazwać regionu, gdzie tylko jedna z przyjętych do badania płaszczyzn rozwoju społeczno-gospodarczego osiąga wysokie wartości, a pozostałe wskaźniki charakteryzują się wartościami poniżej średniej. Drugim istotnym elementem tej definicji, jest ujęcie dynamiczne, które zakłada ciągły wzrost wartości branych pod uwagę cech. Ponadto bardzo ważną cechą tej definicji jest jej względny wymiar, który zależy w znacznej mierze od wielu punktów odniesienia i przejawia się w wielu fragmentach procedury badawczej. Jednocześnie w przyjętym wyjaśnieniu terminu „obszary sukcesu” znalazły się wszystkie trzy podstawowe cechy charakterystyczne dla tego zjawiska: kompleksowość, ujęcie dynamiczne oraz relatywność.

Za trzy najważniejsze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich uznano:

- gospodarczo-finansowe – obrazujące aktywność i przedsiębiorczość mieszkańców i władz samorządowych;

- społeczno-demograficzne – zawierające charakterystykę demograficzną, edukacyjną, elementy kapitału ludzkiego i społecznego;
- infrastrukturalno-środowiskowe – charakteryzujące elementy infrastruktury technicznej, społecznej oraz komunikacyjnej oraz jakość podstawowych elementów stanu środowiska przyrodniczego.

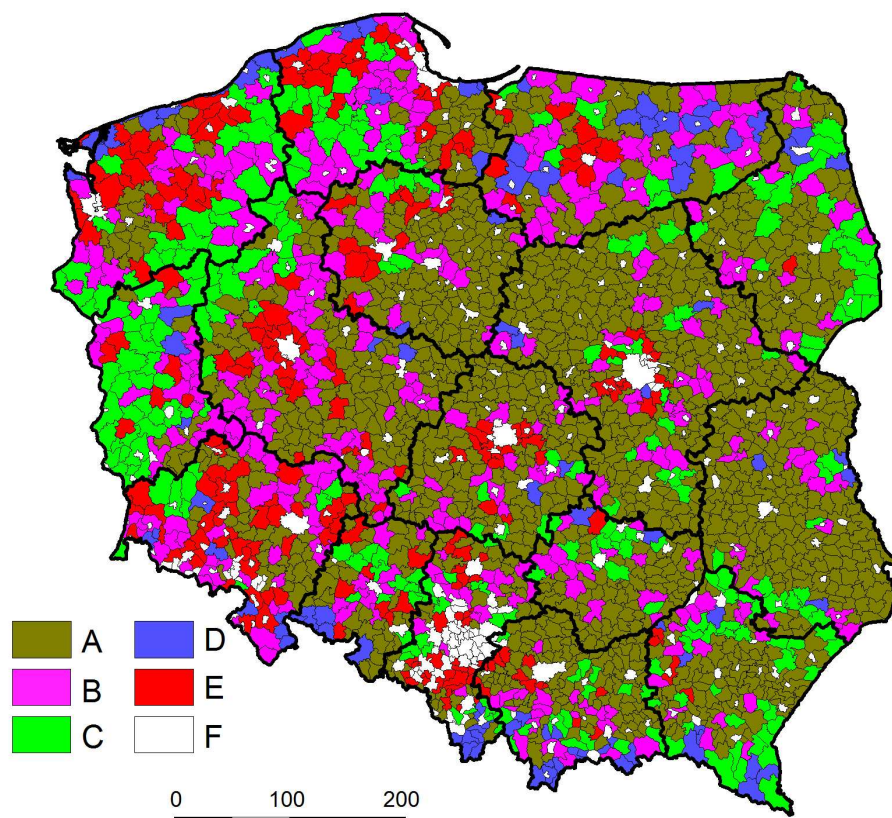
Na podstawie zbioru danych cząstkowych dokonano delimitacji obszarów, na których trzy wyżej wyróżnione uwarunkowania rozwoju cywilizacyjnego osiągają ponadprzeciętne wartości w dwóch okresach badawczych – w 1988 i 2002 roku¹. W następnym etapie, wyróżniono obszary sukcesu, czyli jednostki charakteryzujące się wysoką pozycją w obydwu momentach analizy. Na końcu, przeprowadzono identyfikację czynników (czyli możliwych przyczyn) wyjaśniających kształtowanie obszarów sukcesu.

¹ Pomimo, że wyznaczony przedział czasowy analiz został zdeterminowany dostępnością danych statystycznych, posiada on też istotne walory poznawcze. Początek okresu badawczego pokrywa się z uruchomieniem przemian polityczno-gospodarczych w 1989 r., a jego koniec praktycznie odpowiada momentowi wstąpienia Polski do struktur Unii Europejskiej. Okres analiz posiada więc dwa wyraźne ograniczenia czasowe, charakteryzujące ważne wydarzenia historyczne i obejmuje swoim zakresem przemianę procesu transformacji systemowej, czyli „przejścia od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej (...) oraz tworzenia rynkowych warunków funkcjonowania wszystkich podmiotów gospodarczych, tj. przedsiębiorstw, jednostek budżetowych i gospodarstw domowych” (Nasiłowski 1995, s. 17).

3. Podział obszarów wiejskich

Na podstawie badań W. Stoli (1987) oraz J. Bańskiego i W. Stoli (2003) można wyróżnić pięć podstawowych klas funkcjonalnych wiejskich jednostek terytorialnych. Należą do nich gminy:

- 1) o przewadze funkcji rolniczych,
- 2) o przewadze leśnictwa,
- 3) o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych,
- 4) o przewadze funkcji mieszkalnych i usługowo-handlowych,
- 5) o funkcjach mieszanych.

Ryc. 1. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich w Polsce, 2000
A – funkcje rolnicze, B – funkcje mieszane, C – funkcje leśne, D – funkcje turystyczne,
E - funkcje usługowe i mieszkaniowe, F – miasta

Gminy o przewadze funkcji rolniczych są stosunkowo najliczniej reprezentowane i występują w całym kraju, przy czym w dużych skupieniach głównie na terenach wschodnich i środkowych (ryc. 1). Rolnictwo na tych obszarach należy do różnych typów, od rolnictwa tradycyjnego do rynkowego. Gminy różnią się nie tylko pod względem struktury agrarnej i poziomu rozwoju rolnictwa, ale także pod

względem rodzaju i udziału funkcji współtowarzyszących (głównie leśnych, turystycznych i mieszanych). Dlatego też w grupie tej można wyróżnić wiele podtypów, np. gminy o przewadze rolnictwa małonakładowego i niskotowarowego, gminy o dużych nakładach pracy i wysokiej towarowości rolnictwa, gminy z przewagą rolnictwa „socjalnego” itd.

Gminy o przewadze leśnictwa charakteryzują się znacznym udziałem lasów (ponad 40-60% ogólnej powierzchni) i stosunkowo małym odsetkiem użytków rolnych. Oprócz rolnictwa ważną funkcją uzupełniającą jest turystyka i rekreacja. Największe skupienia tworzą w Bieszczadach, na Środkowym Pomorzu, w Górach Świętokrzyskich, na Pojezierzu Suwalskim, Roztoczu, w Karpatach i na Ziemi Lubuskiej. Gminy o przewadze leśnictwa są bardzo zróżnicowane zarówno pod względem struktury współwystępujących z nim funkcji, jak i stanu samego leśnictwa.

Gminy o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowej wyróżniają się wysokim rozwojem turystyki i rekreacji, czego przejawem jest przede wszystkim duży ruch turystyczny i występowanie znacznej liczby miejsc noclegowych. Różnią się one zarówno intensywnością turystyki jak i rodzajem współwystępujących funkcji gospodarczych. Gminy o takiej strukturze funkcjonalnej występują przeważnie w Karpatach i Sudetach, na Pojezierzu Suwalskim i Mazurskim, na terenach nadmorskich oraz sporadycznie w sąsiedztwie większych miast.

Specyficzną klasę tworzą gminy o przewadze funkcji mieszkaniowych i usługowo-handlowych, które koncentrują się w sąsiedztwie miast. Ich struktura funkcjonalna ukształtowała się pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i dużego wzrostu pozarolniczej działalności gospodarczej, prowadzonej także przez gospodarstwa rolne. Gminy o takich funkcjach występują w większych skupieniach na północno- i południowo-zachodnich terenach kraju oraz wokół większych aglomeracji miejskich, głównie jako gminy zurbanizowane. Są to obszary, których struktura funkcjonalna ukształtowała się pod bezpośrednim wpływem procesów urbanizacyjnych i uprzemysłowienia, są przeważnie silnie przekształcone pod względem społeczno-kulturowym i osadniczo-produkcyjnym oraz stanu środowiska przyrodniczego.

Gminy o funkcjach mieszanych, bez wyraźnej przewagi określonych funkcji, występują przeważnie na terenach północnych i zachodnich kraju, na których w latach osiemdziesiątych dominowało rolnictwo uspołecznione. Złożona struktura

funkcjonalna tych gmin ukształtowała się przeważnie dzięki rozwojowi działalności pozarolniczych - usługowych lub produkcyjnych, bądź też z powodu spadku znaczenia produkcyjnego rolnictwa (np. na Pomorzu, Warmii i Mazurach), głównie w wyniku likwidacji gospodarstw państwowych i nie podjęcia w pełni produkcji rolnej przez nowych użytkowników.

4. WIEJSKIE OBSZARY SUKCESU W POLSCE - METODA 1

4.1. Delimitacja obszarów sukcesu

Identyfikację poszczególnych kategorii wiejskich obszarów sukcesu przeprowadzono różnymi metodami. Podstawą identyfikacji lokalnych ognisk sukcesu była diagnoza warunków i poziomu życia na bazie cech diagnostycznych, które posłużyły do wyznaczenia wskaźnika poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego. Do identyfikacji wiejskich obszarów wzrostu wybrano 5 mierników diagnostycznych, które analizowano w dziesięciu przedziałach czasowych dla okresu 1995-2005. Natomiast do wyznaczenia obszarów konkurencyjnego rolnictwa wykorzystano cechy określające poziom dochodów ze sprzedaży produktów rolniczych, nakłady inwestycyjne ogółem i nakłady inwestycyjne na środki trwałe. Wykorzystano przy tym odpowiednie formuły matematyczne (zob. Bański 2008). Wszystkie kategorie obszarów sukcesu wyznaczono w skali gmin.

4.1.1. Lokalne ogniska sukcesu

Lokalne ogniska sukcesu cechuje ponadprzeciętny rozwój społeczno-gospodarczy, który w większości przypadków jest efektem osiąganych sukcesów ekonomicznych. O poziomie rozwoju jednostki decydują przede wszystkim takie cechy jak: warunki mieszkaniowe, wyposażenie w infrastrukturę, dostępność usług, aktywność społeczno-gospodarcza i struktura dochodów budżetu gminy. Wyrażono je w postaci dziewięciu mierników:

- przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkania na 1 osobę,
- odsetek mieszkań wyposażonych w łazienkę,
- odsetek ludności korzystającej z sieci kanalizacyjnej,
- odsetek ludności korzystającej z sieci wodociągowej,
- liczba sklepów na 1000 osób,
- liczba placówek bibliotecznych na 10 000 osób,
- stowarzyszenia społeczne na 1000 osób,
- podmioty gospodarki narodowej w sektorze prywatnym na 1000 osób w wieku produkcyjnym,
- dochody własne budżetów gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca.

Obliczone dla poszczególnych gmin mierniki poddano normalizacji a następnie sumowaniu. W ten sposób każdą jednostkę przestrzenną opisano wartością, która określała jej poziom rozwoju społeczno-gospodarczego. Wartości te podzielono na 5 klas wskazujących odpowiednio na: bardzo wysoki, wysoki, przeciętny, niski i bardzo niski poziom rozwoju gospodarczego.

*

*

*

Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkań na terenach wiejskich wynosiła w 2002 r. od 73 m² w województwie warmińsko-mazurskim po 95 m² w woj. opolskim. Podobny rozkład przestrzenny odnosi się do średniej powierzchni użytkowej mieszkania przypadającej na osobę. Najmniej korzystne warunki są na północy kraju, gdzie część ludności wiejskiej mieszka w budynkach popegeerowskich, charakteryzujących się na ogół małą powierzchnią mieszkalną. Podobne warunki występują na Podkarpaciu, ale jest to przede wszystkim wynik przeludnienia obszarów wiejskich i tradycji wielopokoleniowych rodzin mieszkających wspólnie. Natomiast najkorzystniejsze warunki mieszkaniowe są na Podlasiu, Śląsku, Opolszczyźnie i w Wielkopolsce. Przeciętne mieszkania na wsi mają tu powierzchnię około 90 m² i na jednego domownika przypada 25 m².

Najniższy stopień wyposażenia w łazienkę charakteryzuje mieszkania stare, najwyższy zaś – nowo wybudowane. W ujęciu przestrzennym najlepiej wyposażone w łazienkę są mieszkania w zachodniej i południowej części Polski. Najwięcej gmin wiejskich, w których ponad 99% mieszkań ma łazienkę jest w województwach zachodniopomorskim i śląskim.

W 2002 r. przeciętna gęstość sieci wodociągowej wynosiła 59,5 km/100 km². Największe jej zagęszczenie miały najbardziej zaludnione obszary środkowej i południowej Polski, a najmniejsze – najsłabiej zaludniona północna część kraju.

Realny stopień zwodociągowania przedstawia jednak wskaźnik udziału ludności korzystającej z sieci wodociągowej. Najlepiej pod tym względem jest w zachodniej części kraju (wielkopolskie i zachodniopomorskie) oraz na Górnym Śląsku i Opolszczyźnie, gdzie prawie 90% wszystkich mieszkań podłączonych jest do sieci wodociągowej

Szybko rozwijającą się dziedziną działalności gospodarczej na wsi jest drobnoskalowy handel. Pod względem gęstości placówek handlowych najlepsza

sytuacja jest w zachodniej i środkowej części kraju. Największa ich koncentracja występuje jednak na obszarach podmiejskich. W 2002 r. największe zagęszczenie wiejskich placówek handlowych było w gminach: Raszyn (296) i Michałowice (191) pod Warszawą, Tarnowo Podgórne (290) pod Poznaniem i Zabierzów (183) w bezpośrednim sąsiedztwie Krakowa.

W 2005 r. na obszarach wiejskich było 5696 bibliotek publicznych i ich filii. W porównaniu z rokiem 1989 ich liczba zmniejszyła się o 1275. Rozwój placówek kultury nie jest priorytetem w działaniach samorządów lokalnych, toteż cięcia budżetowe spowodowały likwidację prawie co piątej placówki bibliotecznej. Współczesny obraz rozmieszczenia bibliotek mierzony wskaźnikiem ich liczby na 10 000 osób wykazuje stosunkowo równomierne rozmieszczenie na terenie kraju. Najwyższe wartości wskaźnika charakteryzują części wschodnią i zachodnią, nieco mniejsze środkową.

Powszechnie uważa się, że mieszkańcy wsi wykazują mniejszą aktywność społeczną niż ludność w miastach. Świadectwem tego jest stosunkowo niska frekwencja na wsi w wyborach parlamentarnych i prezydenckich. Do niedawna fakt ten potwierdzała też niewielka liczba stowarzyszeń społecznych działających na wsi w stosunku do liczby analogicznych organizacji w miastach. W sumie na wsi w 2006 r. działało 27,5 tys. organizacji pozarządowych, czyli około 36% ogółu. Zważywszy na fakt, że mieszkańcy wsi stanowią 38% ludności kraju, proporcje liczby organizacji społecznych w miastach i na wsi są obecnie zrównoważone.

W ujęciu przestrzennym udział organizacji pozarządowych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców jest w miarę równomierny. Nieznacznie większą ich gęstością cechują się wschodnie obszary kraju, środkowe Pomorze i południowa Wielkopolska.

Spośród ponad 3 mln podmiotów gospodarczych w Polsce w 2002 r., około 700 tys. zlokalizowanych było na wsi. W działalności pozarolniczej najważniejsze są usługi, a następnie handel i drobna wytwórczość. Usługi i działalność produkcyjna przeważają na obszarach podmiejskich, gdzie lokuja się przede wszystkim zakłady usług budowlanych, transportowych, naprawczych i hurtownie. Na obszarach peryferyjnych i słabo rozwiniętych popyt na usługi jest mniejszy, przez co ich rozwój jest ograniczony.

Największa jest gęstość podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich sąsiadujących z dużymi aglomeracjami (Warszawa, Łódź, Poznań, Kraków,

Trójmiasto) oraz na Górnym Śląsku, Pobrzeżu Bałtyckim i w Bieszczadach. Ogólnie daje się zauważyć stosunkowo większa koncentracja podmiotów gospodarczych w zachodniej części kraju.

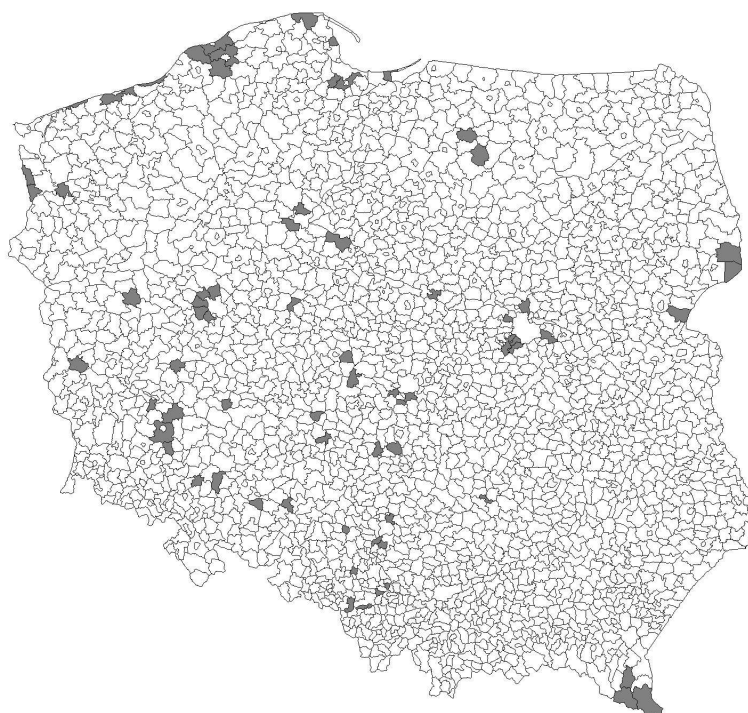
Analiza gospodarki budżetowej dostarcza informacji na temat kondycji finansowej gmin. Szczególnie istotne w tym są dochody własne budżetów gmin. Stanowią one na ogół wypadkową aktywności ekonomicznej i społecznej mieszkańców. Według danych Banku Danych Regionalnych w 2005 r. największe dochody własne w przeliczeniu na 1 mieszkańca wśród gmin wiejskich miał Kleszczów (33 982 zł) w woj. łódzkim. W drugiej pod tym względem gminie Wielka Nieszawka (woj. kujawsko-pomorskie) dochody były już znacznie niższe i wyniosły 7 711 zł na mieszkańca. Najwięcej gmin o bardzo wysokim wskaźniku dochodów własnych było w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich (Warszawa, Poznań, Wrocław i Toruń-Bydgoszcz). Ogólnie jednak w kraju przeważają gminy wiejskie z bardzo małymi dochodami własnymi w przeliczeniu na mieszkańca – gminy, w których wskaźnik ten nie przekracza 1000 zł stanowią prawie 90% wszystkich gmin wiejskich w Polsce.

*

*

*

Analiza wybranych cech diagnostycznych wykazała, że bardzo wysoki i wysoki poziom rozwoju gospodarczego mają gminy położone w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich oraz na Pobrzeżu Bałtyckim (ryc. 2). Wyjątek wśród tego typu obszarów stanowią nieliczne gminy peryferyjne: Białowieża, Mielnik, Narewka w woj. podlaskim, Lutowiska, Cisna i Solina w woj. podkarpackim, Powidz, Pakosław i Włoszakowice w wielkopolskim, Pszczew i Bobrowice w lubuskim.

Ryc. 2. Gminy wiejskie o bardzo wysokim i wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, 2005

4.1.2. Wiejskie obszary progresji

Wiejskie obszary progresji są najbardziej typowym przykładem obszarów sukcesu. Do ich identyfikacji wybrano 5 mierników diagnostycznych: liczba ludności w gminie, powierzchnia użytkowa mieszkań, długość rozdzielczej sieci wodociągowej, liczba podmiotów gospodarki narodowej w sektorze prywatnym, dochody własne gminy. Przyjęto założenie, że zmiana wartości wymienionych mierników w kolejnych latach, korzystniejsza od przeciętnej krajowej (tab. 1), jest znakiem pozytywnych zjawisk społeczno-ekonomicznych, czyli znakiem sukcesu gospodarczego.

Tabela 1. Zmiany wybranych mierników w kolejnych dziesięciu okresach od 1995 do 2005 r.
(wartości uśrednione dla Polski w %)

Rok	Liczba ludności	Powierzchnia użytkowa mieszkań	Długość rozdzielczej sieci wodociągowej	Liczba podmiotów gospodarki narodowej w sektorze prywatnym	Dochody własne gminy
1995/1996	0,079	0,776	8,609	0,0	34,458
1996/1997	0,083	0,919	8,494	7,770	29,381
1997/1998	0,042	1,033	6,217	9,166	10,730
1998/1999	-0,032	0,956	4,548	6,622	70,988
1999/2000	-0,019	1,046	4,144	4,397	6,059
2000/2001	-0,013	1,215	2,926	4,164	7,061
2001/2002	-0,058	9,142	3,065	4,137	3,565
2002/2003	-0,097	7,669	3,348	3,126	1,167
2003/2004	-0,039	1,059	2,957	-0,278	23,804
2004/2005	-0,050	1,093	2,685	1,037	-47,105

Procedura wyznaczania obszarów sukcesu przebiegała następująco. We wszystkich gminach porównano zmiany wartości wybranych mierników w 10 przedziałach czasowych (1995-1996, 1996-1997, ..., 2004-2005). Jeżeli wartość miernika była korzystniejsza od średniej krajowej, uzyskiwał on rangę 1, w przeciwnym wypadku - 0. W efekcie sumowania rang każda gmina mogła uzyskać od 0 do 50 punktów. W związku z tym podzielono je na pięć grup: gminy o tendencjach zmian stale negatywnych (0-10 pkt.), gminy o tendencjach zmian z przewagą negatywnych (10-20 pkt.), gminy o tendencjach zmian mieszanych (20-30 pkt.), gminy o tendencjach zmian z przewagą pozytywnych (30-40 pkt.), gminy o tendencjach zmian stale pozytywnych (40-50 pkt.). Dwie ostatnie grupy można uznać za obszary, które w ciągu ostatniej dekady charakteryzował awans gospodarczy.

*

*

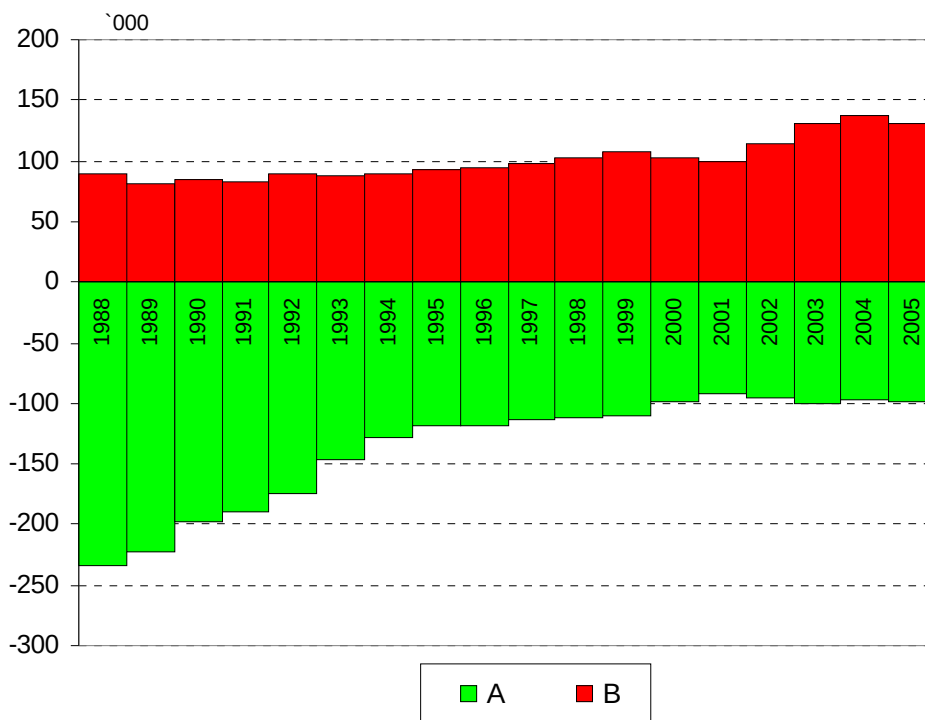
*

Wzrost liczby ludności na jakimś obszarze wskazuje na ogół na jego rozwój społeczno-gospodarczy, spadek zaś wywoływany jest najczęściej niekorzystnymi procesami społecznymi i ekonomicznymi lub konkurencyjnością innych obszarów, do których ludność odpływa.

Przez prawie cały okres powojenny wieś polską charakteryzował odpływ ludności, ale stosunkowo wysoki przyrost naturalny rekompensował te ubytki. Dzięki temu liczba ludności na obszarach wiejskich utrzymywała się na podobnym poziomie. Wobec słabnącego poziomu przyrostu naturalnego coraz większą rolę w przestrzennym zróżnicowaniu liczby ludności odgrywają procesy migracyjne.

Powszechnie wiadomo, że najliczniejszą grupę migrujących ze wsi do miast stanowią ludzie młodzi, dobrze wykształceni i aktywni ekonomicznie. W efekcie wieś się starzeje i słabnie tempo przyrostu naturalnego.

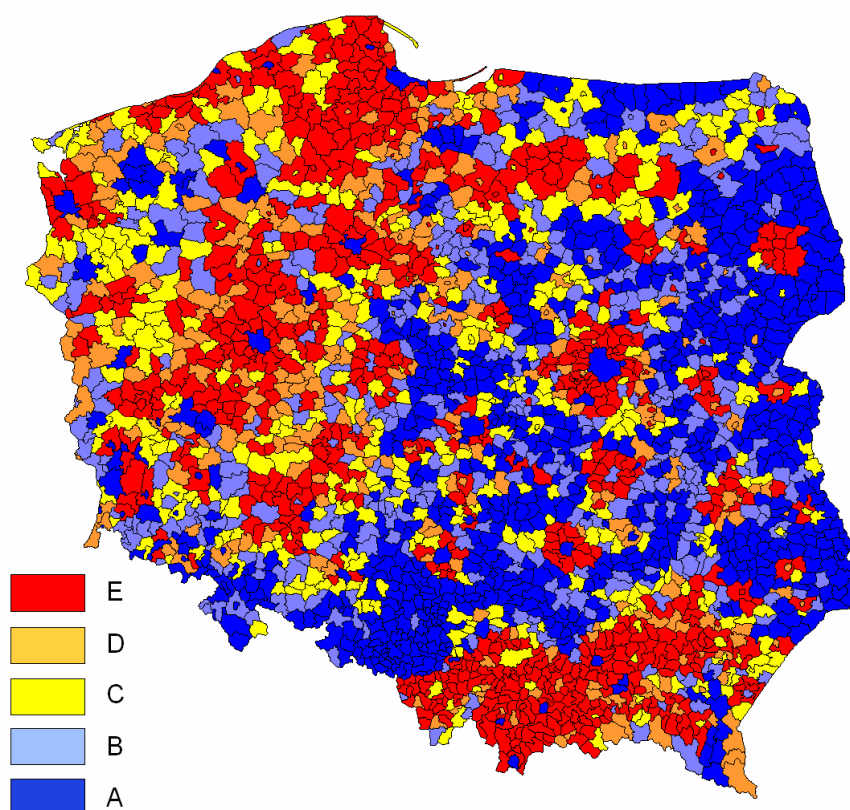
Problemy na rynku pracy, w tym wzrost bezrobocia, były główną przyczyną przyhamowania odpływu ludności ze wsi. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych tendencja ruchu migracyjnego miasto-wieś uległa nawet odwróceniu, tj. w skali ogólnej saldo migracji dla obszarów wiejskich miało dodatnią wartość (ryc. 3). W ujęciu przestrzennym nie zaszły jednak istotne zmiany; większość obszarów wiejskich charakteryzował niewielki odpływ ludności, natomiast napływ był szczególnie dynamiczny we wsiach w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich.

Ryc. 3. Napływ ludności ze wsi do miast (A) i z miast na wieś (B) w latach 1988-2005

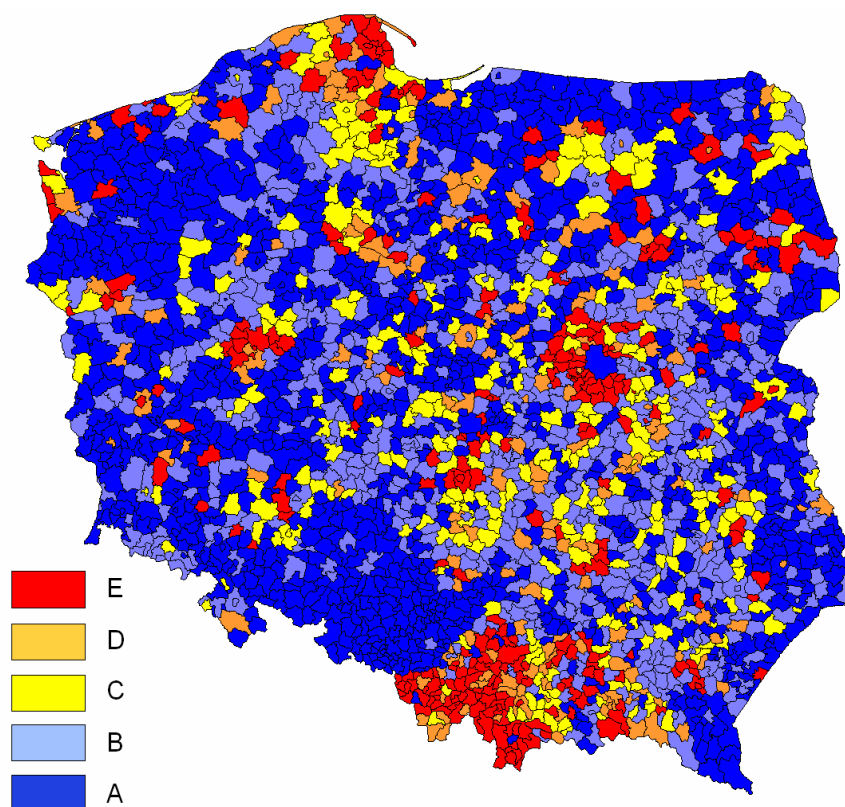
Zmiany ludnościowe na wsi w ostatnich latach przebiegały dwukierunkowo tj. w strefach podmiejskich saldo migracji było dodatnie i jego wartość stopniowo malała w kierunku peryferii, natomiast na obszarach oddalonych od miasta lub o utrudnionej dostępności komunikacyjnej saldo migracji miało na ogół ujemne wartości.

Stale pozytywne zmiany charakteryzują przede wszystkim strefy podmiejskie dużych miast, z wyłączeniem miast Górnego Śląska (ryc. 4). W sumie zidentyfikowano 264 gminy wiejskie, w których każdego roku liczba ludności wzrastała i były to głównie gminy na obszarach podmiejskich. Stały przyrost liczby ludności cechuje też trzy duże obszary na Kaszubach, w Wielkopolsce i Małopolsce. W tym przypadku ruchy migracyjne są na bardzo niskim poziomie, a o wzroście liczby ludności decyduje stosunkowo wysoki przyrost naturalny. Wymienione obszary należą do młodych demograficznie. Ponadto wieś podkarpacką i kaszubską o silnych tradycjach katolickich charakteryzuje stosunkowo wysoki wskaźnik dzietności kobiet.

Ryc. 4. Tendencje zmian liczby ludności w stosunku do średniej krajowej w okresie 1995-2005
A – stale negatywne, B – przewaga negatywnych, C – mieszane, D – przewaga pozytywnych,
E - stale pozytywne

W przypadku powierzchni użytkowej mieszkań jej przyrosty były największe w strefach podmiejskich dużych aglomeracji miejskich. Są to obszary wzmożonej aktywności budowlanej, która jest konsekwencją napływu migracyjnego ludności z miast. W ostatnich latach na ośrodki tzw. „wielkiej piątki” (Warszawa, Poznań, Kraków, Wrocław, Trójmiasto) przypadało około 25% oddanej do zamieszkania powierzchni użytkowej (Węclawowicz *et al.* 2006). Stosunkowo duże przyrosty powierzchni użytkowej mieszkań na wsi wystąpiły w zachodniej Małopolsce i na Kaszubach, czyli tam, gdzie w tym samym okresie odnotowano trwałą tendencję wzrostu liczby ludności (ryc. 5). W innych częściach kraju przyrost powierzchni użytkowej mieszkań na wsi był niższy niż przeciętna w kraju.

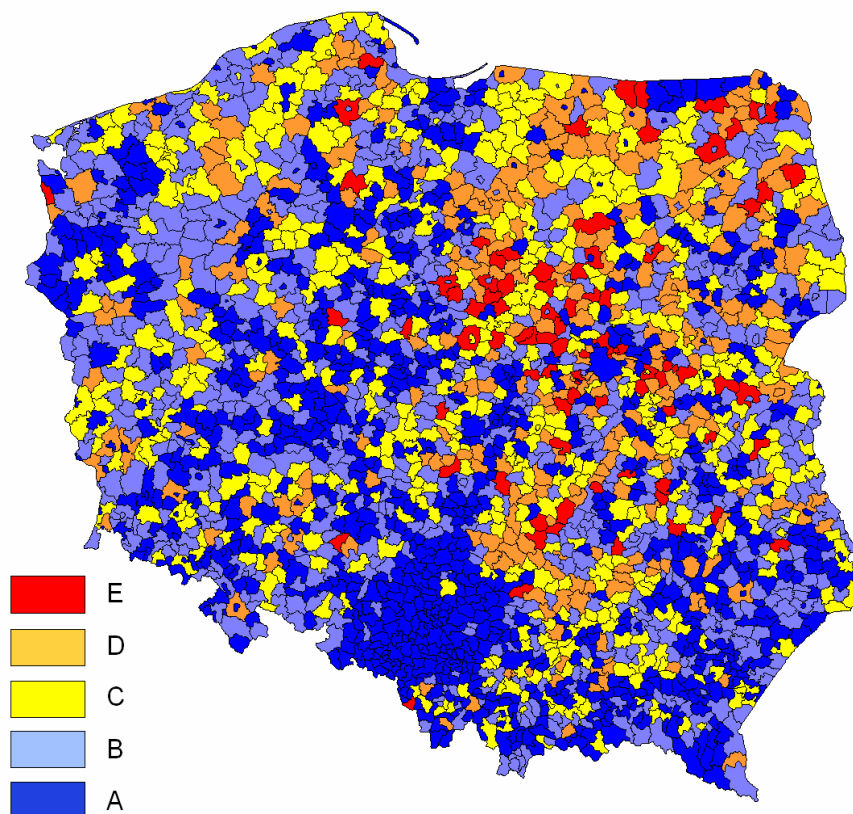

Ryc. 5. Tendencje zmian powierzchni użytkowej mieszkań w stosunku do średniej krajowej w okresie 1995-2005
A – stale negatywne, B – przewaga negatywnych, C – mieszane, D – przewaga pozytywnych, E - stale pozytywne

Dynamika rozwoju sieci wodociągowej była w ostatnich latach dużo wyższa na terenach wiejskich niż w miastach, jako, że miasta już od dawna były dobrze wyposażone w wodociąg. Ogółem w latach 1990-2001 przyrost długości sieci wodociągowej w kraju wyniósł 134% (z 93 tys. km do 218 tys. km), w tym w miastach – 40%, a na obszarach wiejskich aż 195%.

Rozbudowie urządzeń infrastrukturalnych sprzyjało upodmiotowienie samorządów lokalnych i dopływ funduszy pomocowych Unii Europejskiej. Rozbudowa i poprawa jakości sieci infrastrukturalnych była priorytetowym zadaniem stawianym sobie przez lokalne władze samorządowe. W strukturze wydatków inwestycyjnych gmin budowa oczyszczalni ścieków, sieci wodociągowej i kanalizacyjnej zajmowała najważniejsze miejsce.

W badanym dziesięcioleciu pozytywne tendencje zmian długości rozdzielczej sieci wodociągowej cechowały przede wszystkim środkową i północno-wschodnią Polskę, gdzie inwestycje w infrastrukturę wymagały największych wydatków (ryc. 6). Z kolei w zachodniej części kraju, lepiej wyposażonej w sieć wodociągową, przyrost jej długości był niższy niż przeciętnie w kraju.

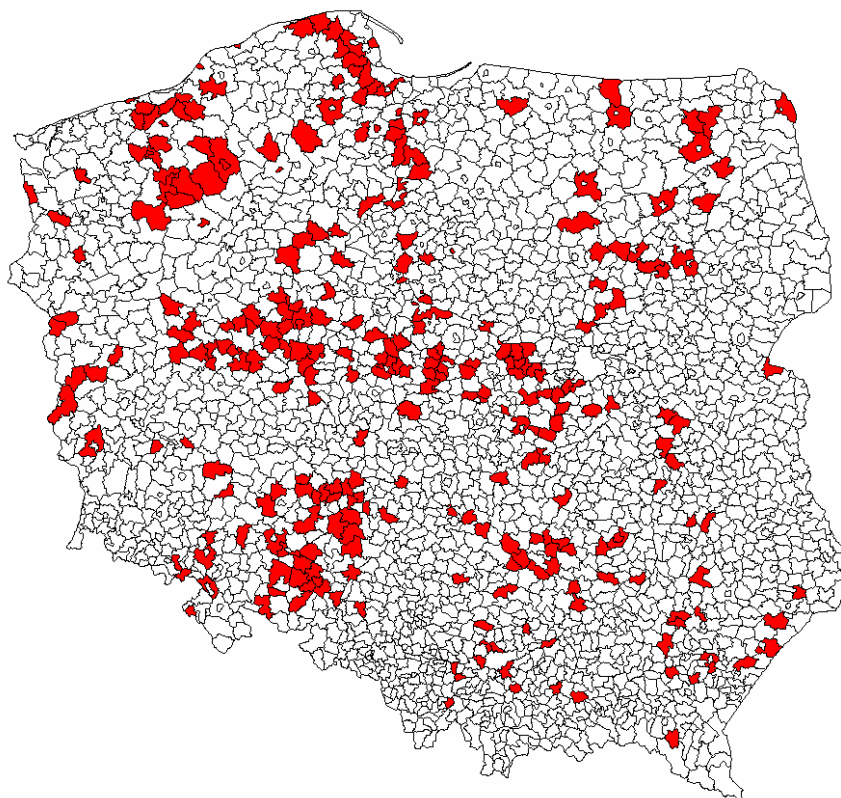

Ryc. 6. Tendencje zmian długości rozdzielczej sieci wodociągowej w stosunku do średniej krajowej w okresie 1995-2005

A – stale negatywne, B – przewaga negatywnych, C – mieszane, D – przewaga pozytywnych, E - stale pozytywne

Dzięki urynkowieniu gospodarki wzrosła aktywność ekonomiczna ludności wiejskiej. Częściowo wymuszała ją potrzeba znalezienia nowych źródeł dochodów przez ludność, która traciła dotychczasowe miejsca zatrudnienia. Liczba rejestrowanych w systemie REGON podmiotów gospodarczych wzrosła w gminach wiejskich z około 370 tys. w 1995 r. do 600 tys. w 2005.

Największy wzrost liczby podmiotów gospodarczych miał miejsce w połowie lat 1990. Później w wyniku nasycania się lokalnych rynków dużo trudniej było podjąć nową inicjatywę gospodarczą. Stały i ponadprzeciętny ich wzrost charakteryzował kilka obszarów w kraju: Pojezierze Kaszubskie, Pojezierze Środkowopomorskie, Opolszczyzna, obszar pomiędzy Poznaniem i Warszawą oraz północno-wschodnie Mazowsze (ryc. 7).

Ryc. 7. Obszary o stałej pozytywnej tendencji zmian liczby podmiotów gospodarki narodowej w sektorze prywatnym w stosunku do średniej krajowej w okresie 1995-2005

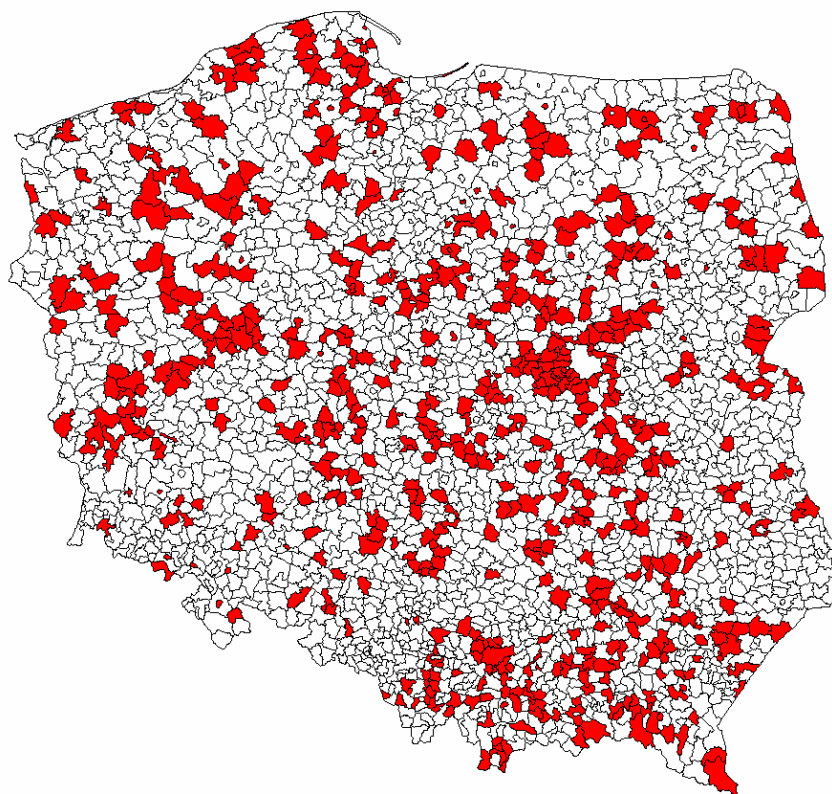
Różna też była dynamika wzrostu liczby podmiotów gospodarczych. Zależała w dużym stopniu od potencjału gospodarczego gminy i działających już wcześniej na jej terenie firm, niemniej wśród gmin o stałej tendencji wzrostowej były zarówno jednostki silne, jak i słabe ekonomicznie.

Tabela 2. Gminy o największej dynamice wzrostu liczby podmiotów gospodarczych w sektorze prywatnym

Gmina	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Nowe Ostrowy (łódzkie)	48	70	87	107	116	138	148	158	161	163
Słupno (mazowieckie)	132	188	228	249	269	300	325	363	378	411
Gniezno (wielkopolskie)	203	241	328	371	408	430	485	536	571	600
Janowiec (lubelskie)	81	112	129	143	166	193	208	232	233	237
Mieścisko (wielkopolskie)	146	212	251	281	318	358	390	404	403	420
Szelków (mazowieckie)	99	133	162	179	213	232	252	266	276	286
Olszówka (wielkopolskie)	69	96	117	128	146	161	173	181	184	195
Grzmiąca (zachodniopomorskie)	92	131	158	170	189	200	217	231	236	246
Bolesławiec (łódzkie)	98	130	156	172	193	213	228	243	248	258
Kosakowo (pomorskie)	336	398	478	540	567	599	661	747	812	874
Biesiekierz (zachodniopomorskie)	160	195	231	251	267	294	324	364	380	412

Bardzo niewielką liczbę gmin charakteryzował stały i ponadprzeciętny wzrost dochodów własnych w badanym dziesięcioleciu. W grupie tej znalazły się tylko 24

gminy wiejskie położone przede wszystkim w sąsiedztwie Poznania i Warszawy. Gminy z przewagą pozytywnej tendencji zmian są równomiernie rozsiiane po całym kraju, trudno więc wskazać jakiś zwarty obszar, w którym przeważał wzrost dochodów własnych w budżetach gmin. Stosunkowo najwięcej takich jednostek jest w sąsiedztwie dużych miast (ryc. 8).

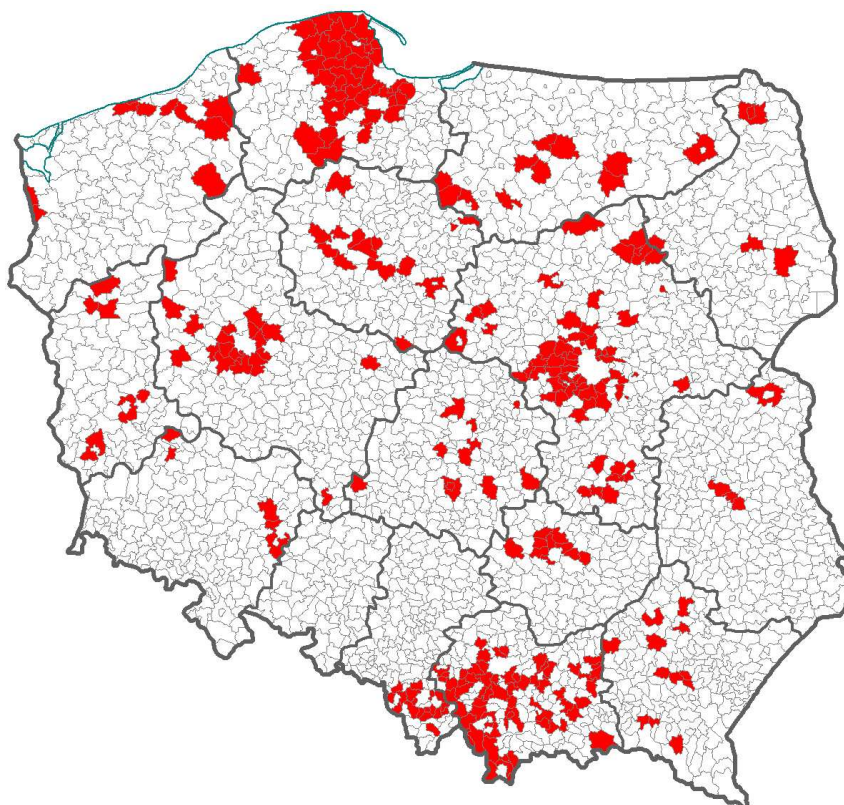
Ryc. 8. Gminy z przewagą pozytywnych tendencji zmian dochodów własnych w stosunku do średniej krajowej w okresie 1995-2005

*

*

*

Przestrzenna analiza zmian pięciu badanych cech diagnostycznych umożliwia identyfikację wiejskich obszarów progresji. Największa ich koncentracja występuje w sąsiedztwie Warszawy i Poznania oraz na Kaszubach i w południowo-zachodniej części Małopolski (ryc. 9). Niewielkie skupiska gmin o pozytywnych tendencjach zmian badanych cech są też w sąsiedztwie innych aglomeracji miejskich (Łódź, Wrocław, Toruń-Bydgoszcz, Lublin, Olsztyn, Kielce, Radom, Koszalin, Gorzów Wielkopolski). Gmin wiejskich zaliczonych do grupy z na ogół stałym i ponadprzeciętnym wzrostem badanych cech jest zaledwie 8 (tab. 3).

Ryc. 9. Obszary progresji (1995-2005)

Tabela 3. Gminy wiejskie cechujące się największym awansem ekonomicznym w okresie 1995-2005*

Gmina	Liczba ludności	Powierzchnia użytkowa mieszkań	Długość rozdzielczej sieci wodociągowej	Liczba podmiotów gospodarki narodowej w sektorze prywatnym	Dochody własne gminy	Suma
Dobra (zachodniopomorskie)	10	10	8	8	8	44
Rzekuń (mazowieckie)	10	10	8	9	6	43
Prażmów (mazowieckie)	10	10	8	7	7	42
Nadarzyn (mazowieckie)	10	10	6	8	7	41
Nieporęt (mazowieckie)	10	10	8	6	7	41
Michałowice (mazowieckie)	10	10	6	7	7	40
Pruszcz Gdański (pomorskie)	10	10	5	9	6	40
Lesznów (mazowieckie)	10	10	4	8	8	40

* liczby w tabeli odpowiadają ilości jednorocznych okresów charakteryzujących się ponadprzeciętnym wzrostem wartości wymienionej cechy

4.1.3. Obszary konkurencyjnego rolnictwa

Do identyfikacji obszarów wykorzystano trzy cechy diagnostyczne: poziom dochodów ze sprzedaży produktów rolniczych, nakłady inwestycyjne ogółem i na środki trwałe. Miernikami cech były:

- liczba gospodarstw rolnych, w których wartość rolnicza sprzedana wynosi 100 tys. zł lub więcej,
- przeciętna wysokość wydatków inwestycyjnych gospodarstw rolnych ponoszących takie wydatki,
- udział gospodarstw ponoszących wydatki na środki trwałe w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych.

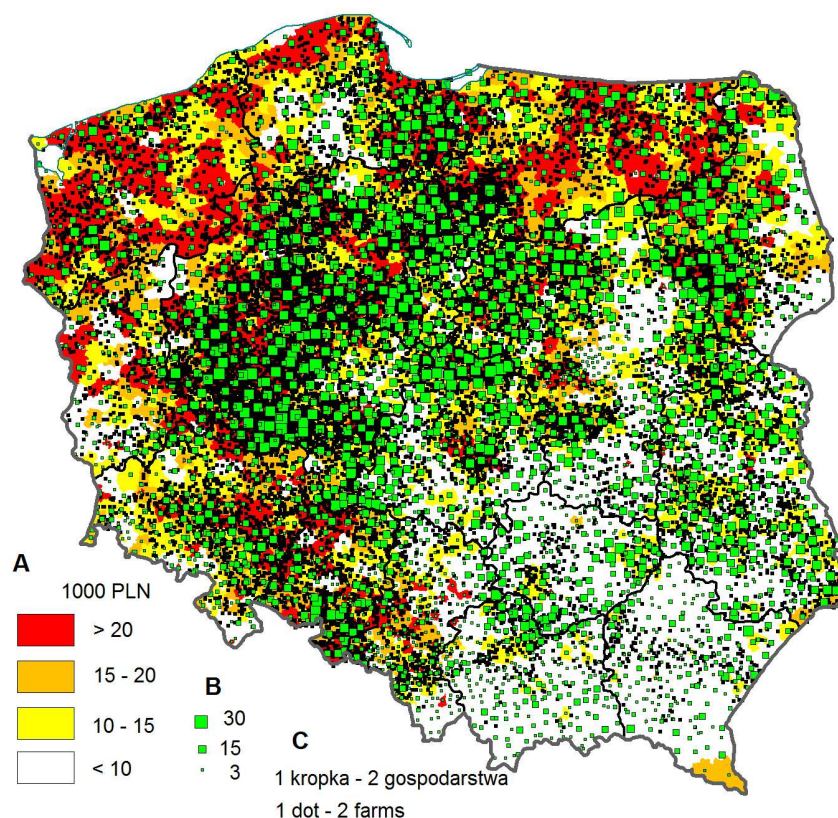
Zastosowano taką samą metodę identyfikacji jak w przypadku lokalnych ognisk sukcesu. Uzyskany wynik wskazał jednoznacznie, że najwyższy poziom konkurencyjności rolnictwa mają gminy Wielkopolski (ryc. 10). Do przodujących pod tym względem należą: Kleszczewo, Brodnica, Kołaczkowo, Dominowo. Wśród pierwszych 100 gmin wiejskich charakteryzujących się konkurencyjnością rolnictwa, 20 pochodziło z woj. wielkopolskiego, a kolejne 17 z woj. podlaskiego. Jeżeli zaś weźmiemy pod uwagę gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich, to wśród przodujących 100 jednostek aż 50 jest w woj. wielkopolskim.

Poza Wielkopolską obszary konkurencyjnego rolnictwa występują na Kujawach, Żuławach Wiślanych i Podlasiu. Pojedyncze gminy spotyka się też na Mazowszu, Opolszczyźnie i Dolnym Śląsku.

Polskie rolnictwo charakteryzuje niska towarowość. W 2002 r. produkcja towarowa stanowiła 62,5% produkcji globalnej rolnictwa. Najwyższą towarowość mają gospodarstwa z terenu Mazowsza, Wielkopolski, Kujaw i Opolszczyzny. Produkcja towarowa mierzona w złotych na 1 ha użytków rolnych wynosiła tam w 2000 r. ponad 2 tys. zł, przy przeciętnej w kraju około 1,8 tys. zł. Niski stopień towarowości (poniżej 50%) charakteryzuje rozdrobnione rolnictwo terenów południowo-wschodnich, o dużej gęstości zaludnienia. Stosunkowo niska towarowość rolnictwa występuje też w północno-zachodniej części kraju.

W 2002 r. w kraju było 42 408 gospodarstw, których wartość sprzedana przekracza 100 tys. zł. Koncentrują się one głównie w gminach, które tworzą szeroki pas ciągnący się od południowej Wielkopolski przez Kujawy, po Żuławy Wiślane i południowo-wschodnią część Warmii. Mniejsze skupienia tworzą w północno-zachodniej części Mazowsza, na wschodnim Podlasiu i zachodnim

Pomorzu. W skali województw najwięcej jest ich w województwie wielkopolskim (9513), kujawsko-pomorskim (5106) i mazowieckim (5041). Wśród gmin przodujące miejsce pod tym względem zajmują: Lubawa (247), Krobia (178), Koronowo (162) i Wągrowiec (159).

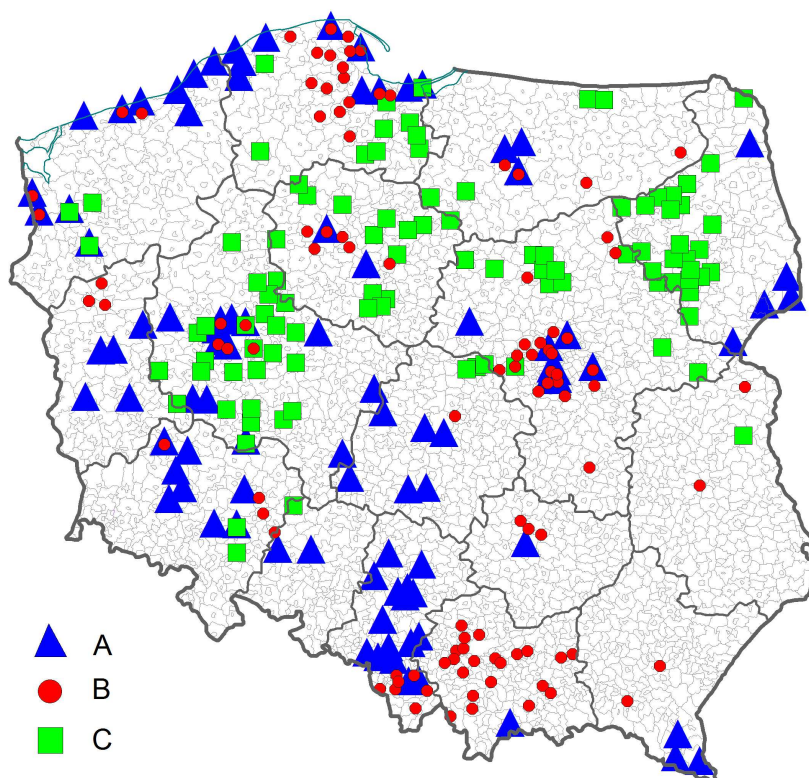
Ryc. 10. Wybrane elementy działalności gospodarstw rolnych w 2002 r.
A – przeciętna wysokość wydatków inwestycyjnych w gospodarstwach ponoszących wydatki inwestycyjne, B – udział gospodarstw ponoszących wydatki na środki trwałe w ogólnej liczbie gospodarstw, C – gospodarstwa według wartości rolniczej sprzedanej 100 tys. zł i więcej

Wymienione regiony charakteryzują też ponadprzeciętne wartości pozostałych dwóch wybranych mierników. Najwyższe wydatki inwestycyjne w gospodarstwach, które ponoszą takie wydatki, charakteryzują województwa: zachodniopomorskie (26 523 zł), warmińsko-mazurskie (22 293 zł), wielkopolskie (19 199 zł), pomorskie (18 905 zł) i kujawsko-pomorskie (18 023 zł). Natomiast wysoki udział gospodarstw ponoszących wydatki na środki trwałe w ogólnej liczbie gospodarstw charakteryzował województwa: kujawsko-pomorskie (13,1%), podlaskie (12,4%), wielkopolskie (12%), i warmińsko-mazurskie (10,3%).

Uzyskane wyniki nie są zaskakujące. Obszary konkurencyjnego rolnictwa odpowiadają swoim zasięgiem obszarom, na których od dawna rolnictwo było charakteryzowane jako nowoczesne, towarowe i intensywne.

4.1.4 Przestrzenne rozmieszczenie gmin wiejskich o wysokich wskaźnikach rozwojowych

Dotychczasowe badania pozwalają wskazać gminy należące do trzech kategorii obszarów sukcesu. Ich rozkład przestrzenny jest nierównomierny. Najwięcej gmin reprezentujących obszary sukcesu gospodarczego jest w strefie podmiejskiej dużych miast – przede wszystkim aglomeracji Warszawy, Poznania, Trójmiasta, Krakowa i Bydgoszczy–Torunia (ryc. 11).

Ryc. 11. Rozmieszczenie 100 gmin wiejskich osiągających najwyższe wartości wskaźników w zakresie trzech badanych typów obszarów sukcesu: A – lokalne ogniska sukcesu, B – obszary progresji, C – konkurencyjności rolnictwa

Obszary wiejskie o stosunkowo wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, będące potencjalnymi ogniskami sukcesu gospodarczego, koncentrują się w zachodniej części kraju z wyłączeniem Pojezierza Pomorskiego i Wielkopolskiego. Najwięcej jest ich na Górnym Śląsku oraz na Pobrzeżu Bałtyku. W Polsce środkowej i wschodniej reprezentują je grupy kilku gmin w sąsiedztwie Warszawy, w Bieszczadach i w rejonie Puszczy Białowieskiej.

Obecne i potencjalne obszary progresji – to przede wszystkim strefy podmiejskie, Kaszuby i zachodnia część Małopolski. Na pozostałym obszarze kraju występują tylko pojedyncze gminy z wysokim wskaźnikiem tendencji zmian.

Z kolei obszar konkurencyjności rolnictwa tworzy zespół gmin ciągnących się od Wielkopolski po Podlasie. Wyraźnie tworzy się tam strefa nowoczesnego rolnictwa, które jest na etapie dużych inwestycji.

4.2. Identyfikacja czynników sukcesu

W wyniku studiów terenowych realizowanych w ostatnich kilku latach uzyskano bogaty materiał pozwalający na wskazanie głównych czynników generujących sukces gospodarczy w gminie. Można zaproponować ich podział na trzy podstawowe grupy:

- czynniki lokalizacyjne,
- czynniki społeczno-ekonomiczne,
- czynniki techniczno-organizacyjne.

Do czynników lokalizacyjnych zaliczono: sąsiedztwo dużej aglomeracji miejskiej, występowanie cennych surowców naturalnych, pełnienie roli ważnego węzła komunikacyjnego, występowanie cennych i atrakcyjnych turystycznie elementów środowiska przyrodniczego lub elementów kulturowych. Czynniki społeczno-ekonomiczne są związane z angażowaniem się mieszkańców gminy lub inwestorów zewnętrznych w jej rozwój społeczny i gospodarczy. Zaliczono do nich: wysoki poziom wykształcenia mieszkańców gminy, ich dużą aktywność społeczną i gospodarczą oraz aktywność inwestorów zewnętrznych. Czynniki techniczno-organizacyjne określają gotowość i przygotowanie gminy do realizacji różnorodnych przedsięwzięć, w tym głównie nowych inwestycji. Do tej grupy należą: dobre wyposażenie w infrastrukturę techniczną i społeczną, posiadanie przez gminę aktualnych dokumentów planistycznych, ulgi i ułatwienia dla inwestorów, aktywność i zaangażowanie lokalnych władz w promocję i rozwój gminy.

4.2.1. Czynniki lokalizacyjne

Atrakcyjna lokalizacja jest ważną stymulantą sukcesu gospodarczego. Dobrą lokalizacją charakteryzują się na przykład tereny sąsiadujące z dużymi aglomeracjami miejskimi, węzły komunikacyjne, obszary występowania bogactw naturalnych i tereny o wysokich walorach przyrodniczych i turystycznych. Korzystnie zlokalizowane gminy są na ogół obszarami kumulacji pozytywnych trendów społecznych i ekonomicznych.

Lokalizacja w znacznym stopniu determinuje funkcje gospodarcze, jakie spełnia dany obszar. Na przykład tereny położone w sąsiedztwie miast charakteryzuje wielofunkcyjność z wiodącą rolą mieszkalnictwa i usług, natomiast gminy położone na obszarach o wysokich walorach przyrodniczych pełnią przede wszystkim funkcje turystyczną i leśną.

Sama atrakcyjna lokalizacja gminy nie wystarcza do osiągnięcia sukcesu gospodarczego. Musi jej towarzyszyć szereg innych uwarunkowań sukcesu. Niemniej jednak dobre położenie jest w wielu przypadkach najważniejszym i decydującym elementem generującym sukces gospodarczy, a pozostałe czynniki tylko przyspieszają i ułatwiają jego osiągnięcie.

Bogactwa naturalne

Występowanie cennych surowców naturalnych jest ważnym czynnikiem generującym sukces gospodarczy, ale dotyczy to niewielkiej liczby gmin w naszym kraju. Zlokalizowane są one przede wszystkim na Górnym Śląsku i w Lubieńskim Zagłębiu Miedziowym. Pozostałe gminy zawdzięczające swój sukces bazie surowcowej rozsięte są pojedynczo na terytorium całego kraju. Przykładem może być gmina Kleszczów, która swój ponadprzeciętny rozwój zawdzięcza zlokalizowaniu w jej centralnej części kopalni odkrywkowej węgla brunatnego i sąsiedztwu elektrowni Bełchatów. Stanowiły one podstawową siłę przyciągającą inwestorów. Wszystkie większe inwestycje produkcyjne w Kleszczowie oparte są na surowcach pochodzących z kopalni lub elektrowni. Czynniki społeczne i techniczne odgrywały w przypadku Kleszczowa mniejszą rolę, ale nie należy ich pomijać. Odpowiednia polityka inwestycyjna władz samorządowych sprzyjała lokalizacji przedsiębiorstw, które równie dobrze mogły znaleźć sobie miejsce w sąsiednich gminach.

Oprócz bazy surowcowej do tej grupy czynników należą też korzystne warunki przyrodnicze dla rolnictwa. Sprzyjają one intensyfikacji i osiąganiu korzystnych efektów produkcyjnych przez gospodarstwa rolne. Warunkiem koniecznym sukcesu jest jednak występowanie innych czynników, takich jak: kultura rolna, wysokie kwalifikacje zawodowe rolników, specjalizacja produkcji, właściwa organizacja i obsługa rolnictwa. W Polsce można wskazać wiele obszarów o wysokiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej, które nie osiągnęły sukcesu gospodarczego z powodu braku innych uwarunkowań (np. Wyżyna Lubelska, Wyżyna Krakowska). Należy jednak dodać, iż awans ekonomiczny gminy

spowodowany rozwojem gospodarki rolnej jest dużo trudniejszy do osiągnięcia niż w przypadku rozwoju działalności przemysłowej, usługowej lub turystycznej.

Sąsiedztwo miasta

Sukces osiągają przede wszystkim obszary wiejskie położone w sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich. Wniosek taki nasuwa się po analizie przestrzennego rozmieszczenia wiejskich obszarów progresji i lokalnych centrów rozwoju. Zagadnienie to wymaga szczególnej uwagi.

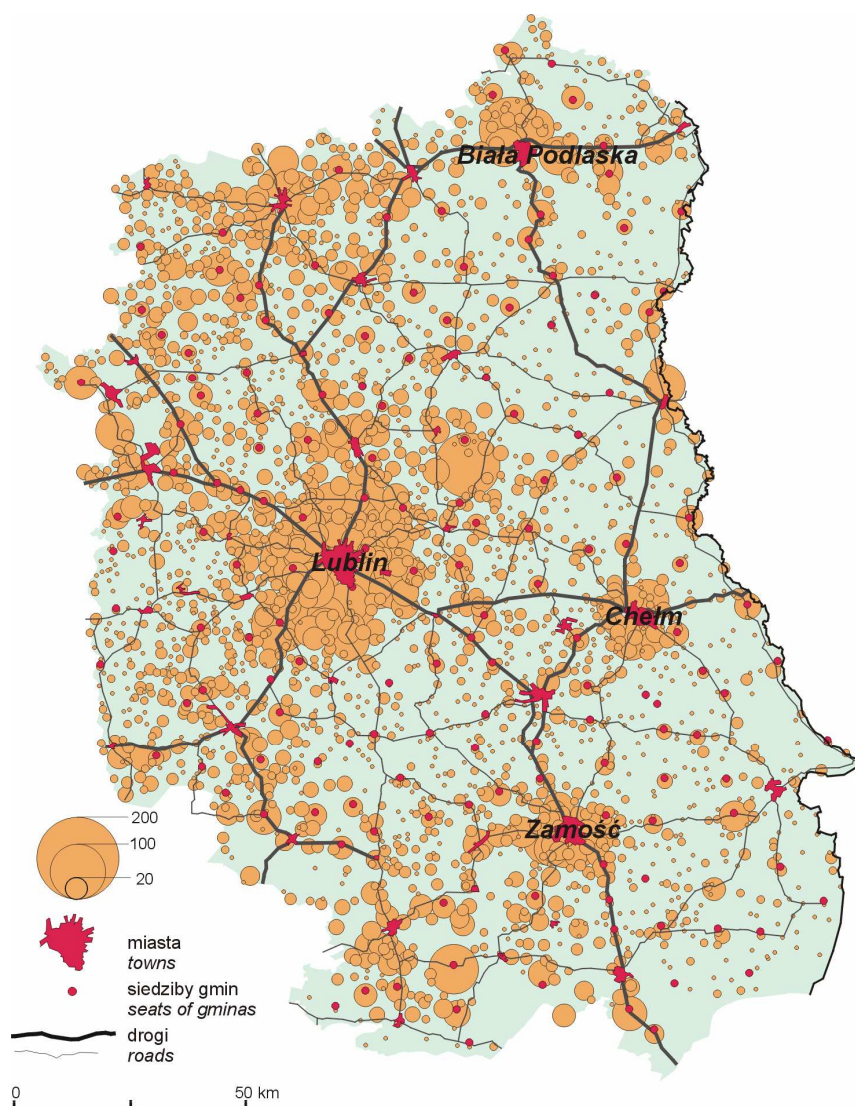
Wpływy miasta sięgają w głąb terenów wiejskich, wyznaczając swoistą strefę oddziaływania nazywaną powszechnie strefą podmiejską. Poza nią znajdują się tradycyjne obszary wiejskie, a te najdalej położone od dużych miast nazywa się często obszarami peryferyjnymi. Ciągłość taką wyraża pojęcie kontinuum miejsko-wiejskiego.

Strefa podmiejska jest przestrzenią oddzielającą miasto od obszarów wiejskich, w związku z tym ma mieszaną formę zagospodarowania przestrzeni i przejściowe typy osadnictwa. W ujęciu kontinuum jest obszarem, w którym miesza się dynamizm i stagnacja, nowoczesność i tradycjonalizm, sztuczność i naturalność.

Sąsiedztwo dużego miasta jest kluczem do sukcesu gospodarczego gminy. Takie położenie sprzyja rozwojowi funkcji usługowych, produkcyjnych i mieszkaniowych. W gminach podmiejskich pojawiają się nowi inwestorzy, często reprezentujący wielkie koncerny. Duża aktywność gospodarcza przekłada się na ponadprzeciętny dochód budżetów gmin. Analiza dochodów własnych gmin wiejskich w latach 1995-2006 wskazuje, że najkorzystniejsze zmiany miały miejsce w sąsiedztwie aglomeracji miejskich (Warszawa, Łódź, Poznań, Trójmiasto, Toruń-Bydgoszcz, Białystok, Wrocław, Kraków).

Sukces gmin podmiejskich należy wiązać z rozwojem budownictwa mieszkaniowego, głównie jednorodzinne. Intensywność ruchu budowlanego jest funkcją wielkości ośrodka miejskiego i odległości od niego. Potwierdzają to badania M. Wesołowskiej (2006), dotyczące ruchu budowlanego w sąsiedztwie Lublina (ryc. 12). Budownictwo mieszkaniowe koncentruje się w pobliżu głównych ciągów komunikacyjnych. Wzdłuż nich tworzą się pasma wzmożonej aktywności gospodarczej. Do nowych osiedli napływa strumień ludności miejskiej, dobrze wykształ-

conej i zamożnej, to natomiast napędza rozwój usług, handlu, infrastruktury i wzmacnia społeczne czynniki sukcesu.

Ryc. 12. Liczba pozwoleń wydanych na budowę budynków mieszkalnych w miejscowościach wiejskich woj. lubelskiego, 1995-2001
Źródło: Wesołowska, 2006

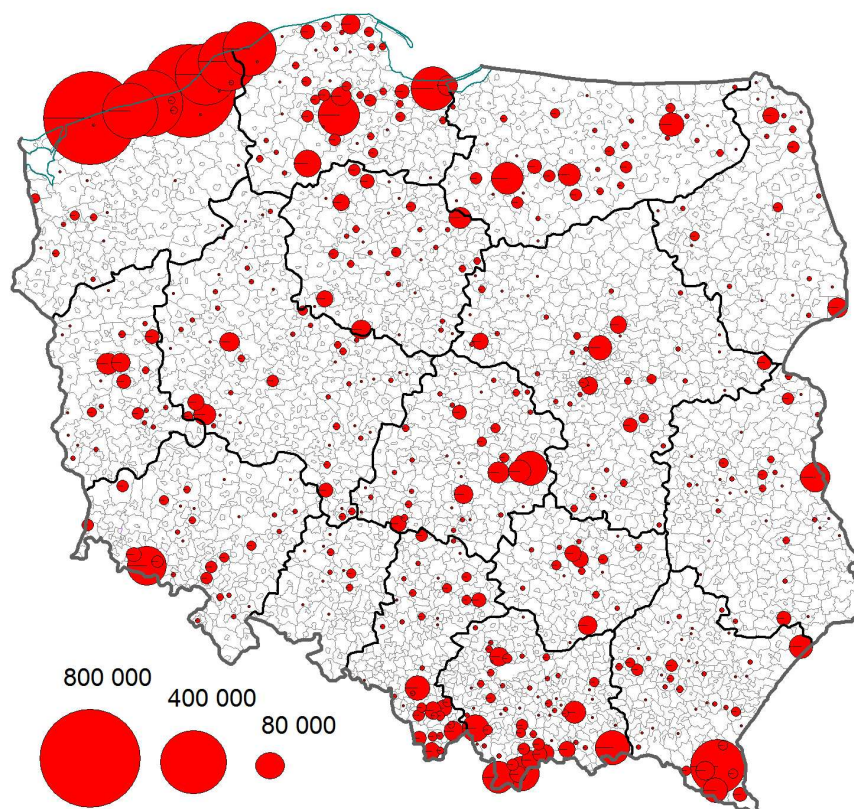
Można przyjąć, że obszary podmiejskie są „skazane” na sukces. Niesie on jednak ze sobą pewne zagrożenia związane z „przeinwestowaniem” i „przeludnieniem”. Konsekwencją tego może być niedostosowany system komunikacyjny, który utrudnia mieszkańcom gmin podmiejskich dostęp do miasta, w tym przede wszystkim wydłuża czas dojazdu do pracy i szkoły. Żywiłowa ekspansja budownictwa zmienia też kształt wsi i wcześniej istniejący układ przestrzenny. Może to wynikać zarówno z koncentracji, jak i rozpraszania zabudowy. Ponadto nowe osiedla domów o miejskim charakterze zabudowy degradują tradycyjny krajobraz

wiejski. Większa dowolność architektoniczna umożliwia wprowadzanie do krajobrazu wiejskiego całkowicie obcych elementów.

Walory turystyczne

Walory turystyczne są postrzegane jako bardzo ważny czynnik generowania sukcesu. W Polsce jest jednak tylko kilkanaście gmin wiejskich, które swój sukces gospodarczy zawdzięczają walorom przyrodniczym i kulturowym. Należą do nich przede wszystkim gminy nadmorskie i niektóre gminy karpackie. Potwierdza to liczba turystów odwiedzających te obszary (ryc. 13). Stosunkowo mało jest ich na obszarach pojeziernych.

Wiele gmin ma szansę, aby osiągnąć sukces gospodarczy dzięki rozwojowi turystyki i rekreacji, ale wymaga to przede wszystkim większego zaangażowania ze strony mieszkańców i lokalnych władz samorządowych. Sama „atrakcyjność” nie może być przyczyną sukcesu. Potrzebna jest promocja i infrastruktura zapewniająca dobrą dostępność i odpowiedni poziom usług.

Ryc. 13. Liczba korzystających z noclegu w hotelach, motelach i pensjonatach w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich, 2006

Turystyka jest powszechnie postrzegana jako ważna gałąź aktywności gospodarczej w skali lokalnej. Stanowi ona jednak na ogół uzupełnienie dla innych

funkcji, ważniejszych z punktu widzenia gospodarki. Odgrywa też znaczącą rolę w gminach, które osiągnęły sukces dzięki innym czynnikom.

Węzeł komunikacyjny

Funkcja komunikacyjna jest ważnym czynnikiem miastotwórczym, dlatego węzły komunikacyjne są zlokalizowane głównie w gminach miejskich i miejsko-wiejskich. Rzadko zdarza się, aby gmina wiejska miała silnie rozwinięte funkcje komunikacyjne. Wyjątek mogą stanowić nieliczne gminy, w których zlokalizowane są przejścia graniczne. Przejścia graniczne są zasadniczą stymulantą rozwoju gospodarczego gminy. Rozwój ten wynika głównie z koncentracji ruchu tranzytowego i różnic cenowych dóbr i usług po obu stronach granicy. Lokalizacja taka sprzyja rozwojowi funkcji handlowej i usługowej. Przykładem może być pogranicze polsko-niemieckie. Szerokie otwarcie granicy spowodowało tam gwałtowny rozwój handlu przygranicznego i usług. Tańsze niż po stronie niemieckiej towary i artykuły spożywcze zachęcały Niemców do zakupów. Z czasem różnice cenowe zaczęły się zmniejszać, ale wcześniejsze zyski pozwoliły wielu lokalnym przedsiębiorcom rozwinąć usługi lub działalność produkcyjną. Obecnie to właśnie tańsze usługi stają się główną ofertą terenów przygranicznych.

Szanse dynamicznego rozwoju miały również gminy położone na wschodnich obszarach przygranicznych, ale zaostrezenie przepisów wizowych po wejściu Polski do strefy Schengen wyraźnie je ograniczyły. Tym niemniej w sąsiedztwie przejść granicznych można obserwować rozwój usług, handlu i drobnej wytwórczości. Władze wielu gmin mając świadomość ekonomicznego znaczenia przejścia granicznego zabiegają o jego utworzenie.

4.2.2. Czynniki społeczno-ekonomiczne

Czynniki społeczno-ekonomiczne stanowią coraz istotniejszy element składowy genezy sukcesu gospodarczego na obszarach wiejskich. Duża aktywność mieszkańców i władz lokalnych jest w stanie zrekompensować niedogodności lokalizacyjne gminy. Pojawienie się inwestora z dużym kapitałem może w krótkim czasie zmienić oblicze gminy i spowodować jej dynamiczny rozwój.

Aktywność inwestorów zewnętrznych

Aktywność inwestorów zewnętrznych jest czynnikiem tak samo ważnym jak atrakcyjna lokalizacja. Zazwyczaj czynniki te współwystępują, bo dla inwestora

bardzo ważne jest odpowiednie położenie gminy ze względu na dostęp do rynku pracy, rynku zbytu towarów lub usług.

Duże inwestycje (produkcyjne, handlowo-usługowe i mieszkaniowe), które aktywizują gminę gospodarczo, wzmacniają jej budżet i poprawiają strukturę zatrudnienia. Niestety duże inwestycje kapitałowe są rzadkością na obszarach wiejskich, z wyjątkiem gmin położonych w sąsiedztwie większych miast. Jest to związane głównie z brakiem wykwalifikowanej siły roboczej i słabym wyposażeniem w infrastrukturę techniczną.

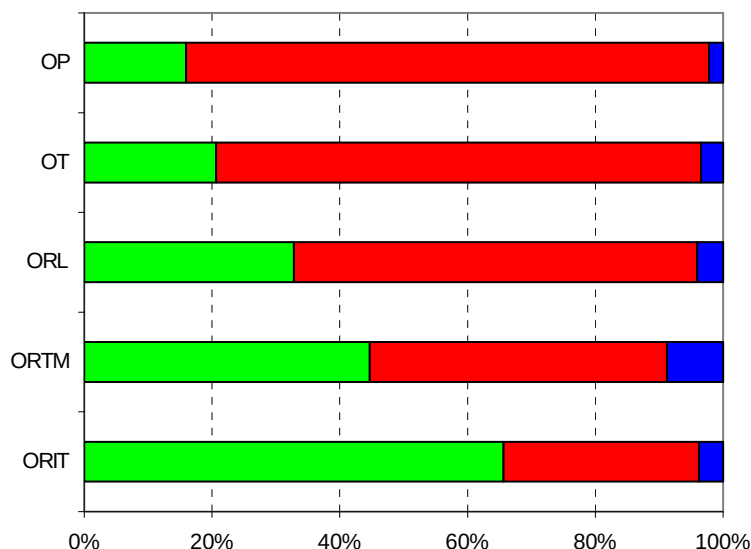
Ważną grupą inwestorów zewnętrznych są indywidualni inwestorzy budowlani. Ich uwaga koncentruje się na obszarach podmiejskich oraz terenach rekreacyjnych (drugie domy).

Aktywność gospodarcza mieszkańców

Aktywność gospodarcza mieszkańców – to przede wszystkim umiejętność kreowania nowych przedsięwzięć ekonomicznych i rozwoju funkcji pozarolniczych (usługi, turystyka, mieszkalnictwo, przemysł). Szczególną rolę odgrywają w tym tzw. lokalni liderzy, których działania gospodarcze stanowią często wzór naśladowany przez innych mieszkańców gminy.

Ważną rolę w aktywizowaniu gminy odgrywają małe podmioty, które często podejmują ze sobą współpracę, tworząc sieć powiązań. Na obszarach zdominowanych przez duże przedsiębiorstwa lokalna przedsiębiorczość ma mniejsze możliwości rozwoju, podporządkowując się potrzebom podmiotu wiodącego.

W ciągu ostatnich kilkunastu lat zanotowano na wsi dynamiczny rozwój podmiotów gospodarczych o charakterze nierolniczym. Wzrosła aktywność gospodarcza ludności wiejskiej. Prowadzone wcześniej przez autorów badania ankietowe na obszarach wiejskich wskazują na słabnące znaczenie rolnictwa w dochodach gospodarstw domowych nawet na terenach tradycyjnie rolniczych (ryc. 14). Coraz większą rolę odgrywa praca najemna. Pomimo to, podmioty prowadzące pozarolniczą działalność stanowią nadal bardzo niewielką grupę gospodarstw wiejskich.

Ryc. 14. Miejsce pracy osób zamieszkałych w gospodarstwie (wyniki badań ankietowych)
A – wyłącznie w gospodarstwie, B – wyłącznie poza gospodarstwem, C – w gospodarstwie i poza nim; ORIT - obszary rolnicze o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego, ORTM – obszary rolnicze o przewadze rolnictwa tradycyjnego i mało intensywnego, ORL – obszary rolnicze i leśne, OT – obszary turystyczne i rekreacyjne, OP – obszary podmiejskie o funkcjach mieszanych

Wśród działalności pozarolniczej najważniejszą rolę odgrywają usługi, a następnie handel i drobna wytwórczość. Usługi i drobna działalność produkcyjna przeważają na obszarach podmiejskich, gdzie lokuje się przede wszystkim zakłady usług budowlanych, transportowych, naprawczych i hurtownie (Bański 2005). Koncentracja pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach w sąsiedztwie miast wynika z lepszego wyposażenia w infrastrukturę techniczną oraz korzystniejszej struktury wykształcenia tamtejszych mieszkańców. Ponadto wielu przedsiębiorców „ucieka” z dużych miast na tereny podmiejskie, przede wszystkim ze względu na dużo niższe ceny gruntów i możliwość uzyskania zwolnień podatkowych.

Wykształcenie mieszkańców

Wysoki poziom wykształcenia mieszkańców gminy nie jest czynnikiem generującym sukces gospodarczy (tak jak np. atrakcyjna lokalizacja), ale bardzo mu sprzyja, dlatego warto temu zagadnieniu poświęcić nieco więcej uwagi. Dobrze wykształcone osoby są bardziej aktywne społecznie i gospodarczo oraz szeroko otwarte na wszelkie nowości, a przy tym stawiają swojemu otoczeniu większe wymagania.

Przeprowadzone w 2003 r. badania ankietowe w różnych typach gmin wiejskich potwierdzają, że osoby lepiej wykształcone są pod każdym względem

bardziej aktywne i zainteresowane zmianami dokonującymi się w otoczeniu (Bański 2005). Osoby dobrze wykształcone korzystniej też oceniły dokonujące się w kraju przemiany oraz z większym optymizmem spoglądały w przyszłość, bez względu na region zamieszkania.

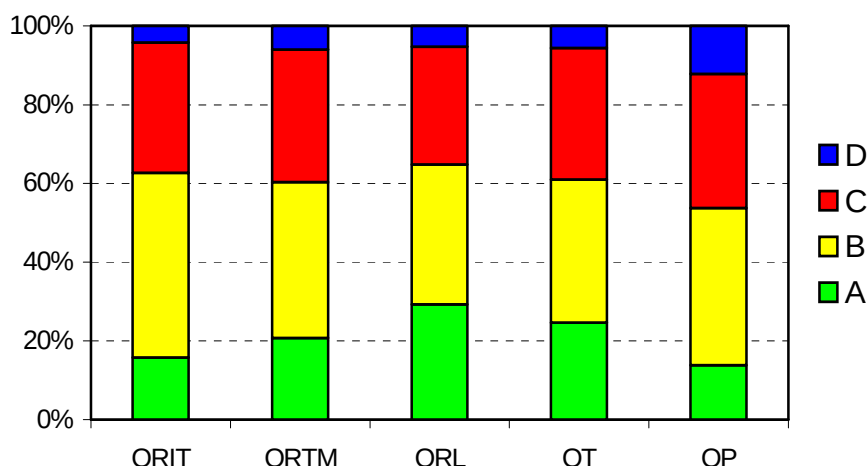
Poziom wykształcenia ludności na wsi pomimo stałej poprawy jest nadal znacznie niższy niż mieszkańców miast (tab. 4). Różnice te wynikają z dwóch zasadniczych przyczyn: mniejszych wymagań co do kwalifikacji zawodowych wobec pracujących na wsi (głównie w rolnictwie lub leśnictwie) oraz gorszej dostępności do edukacji niż w mieście.

Tabela 4. Poziom wykształcenia ludności powyżej 15 lat w 1988 i 2002

Poziom wykształcenia	1988		2002	
	miasto	wieś	miasto	wieś
Wyższe	9,4	1,8	13,7	4,3
Pomaturalne	31,8	13,1	38,6	22,4
Średnie	23,2	24,1	21,1	29,2
Podstawowe	32,3	49,2	22,2	38,3
Brak wykształcenia	2,9	11,2	1,5	5,0
Nieustalone	0,3	0,5	2,9	0,7

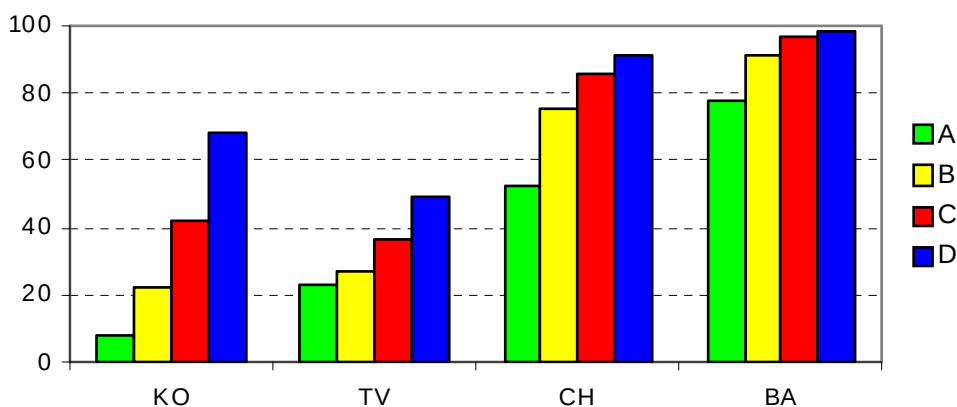
Barierą finansową oraz dużą odległością do szkół ponadpodstawowych kształtują niekorzystną strukturę aspiracji edukacyjnych młodzieży wiejskiej. Przeważała chęć szybkiego zdobycia zawodu, dlatego też na kształcenie się w liceum ogólnokształcącym decydowało się stosunkowo niewiele. W latach dziewięćdziesiątych rósł udział młodzieży wiejskiej kierującej się do liceów i średnich szkół zawodowych kosztem zasadniczych szkół zawodowych.

Stosunkowo najlepiej wykształcona jest ludność na obszarach wielofunkcyjnych, natomiast w pozostałych typach gmin niewielkie różnice dotyczą ludności z wykształceniem podstawowym i zasadniczym zawodowym. Najniższym poziomem wykształcenia charakteryzuje się ludność na obszarach o funkcjach leśnych z rolnictwem (ryc. 15).

Ryc. 15. Poziom wykształcenia osób na podstawie badań ankietowych, 2003
 ORIT – obszary rolnicze o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego, ORTM – obszary rolnicze o przewadze rolnictwa tradycyjnego i mało intensywnego, ORL – obszary rolnicze i leśne, OT – obszary turystyczne i rekreacyjne, OP – obszary podmiejskie o funkcjach mieszanych
 A – podstawowe, B – zawodowe, C – średnie, D - wyższe

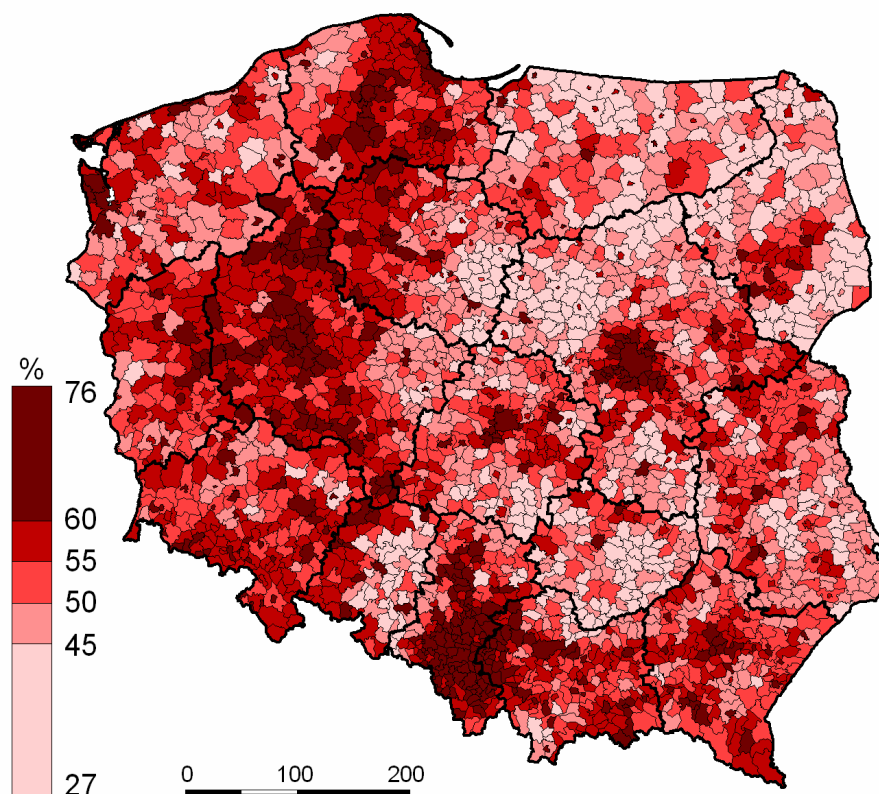
Poziom wykształcenia osób ma wpływ na wyposażenie gospodarstwa domowego w elementy codziennego użytku. Gospodarstwa, których właściciel jest lepiej wykształcony są lepiej wyposażone w elementy infrastruktury technicznej. Na przykład u osób z wykształceniem podstawowym tylko 52% gospodarstw miało centralne ogrzewanie i 78% łazienkę. Natomiast u osób legitymujących się wykształceniem wyższym, w CO było wyposażonych 91% gospodarstw, a w łazienkę – 98%. Jeszcze większe różnice występują w przypadku innych elementów wyposażenia mieszkań. Komputer posiada zaledwie co dziesiąte gospodarstwo, którego właściciel ma najniższe wykształcenie i prawie 70% gospodarstw osób najlepiej wykształconych (ryc. 16).

Ryc. 16. Poziom wykształcenia ankietowanych osób a stan wyposażenie ich mieszkań
 A – podstawowe, B – zawodowe, C – średnie, D – wyższe
 KO – komputer, TV – telewizja satelitarna, CH – centralne ogrzewanie, BA – łazienka

Aktywność społeczna

Aktywność społeczna mieszkańców gminy jest trudna do zmierzenia. Pewne wnioski można wyciągać z danych dotyczących frekwencji podczas głosowań lub liczby działających organizacji społecznych. Na przykład w 2000 roku w gminach miejsko-wiejskich działało około 20% organizacji pozarządowych, natomiast w gminach wiejskich – 16%. Ostatnie lata przyniosły jednak bardzo korzystne zmiany świadczące o tym, że wśród ludności wiejskiej rośnie świadomość decydowania o swoim otoczeniu. Badania prowadzone w gminach zachodniej części kraju wykazały, że stosunkowo większa aktywność społeczna mieszkańców tamtejszych wsi wynika z ich większego zintegrowania oraz tradycji dobrego gospodarowania.

Ryc. 17. Frekwencja w referendum nt. przystąpienia Polski do UE

W ciągu ostatnich lat obszary wiejskie miały największą dynamikę wzrostu liczby organizacji społecznych. W latach 1995-2004 ich liczba w przeliczeniu na 1000 mieszkańców wzrosła z 0,1 do 1,7 na wsi, z kolei w miastach z 0,6 do 1,9.

Stosunkowo niższą aktywność społeczną ludności wiejskiej w stosunku do mieszkańców miast potwierdza frekwencja podczas wyborów parlamentarnych

i referendum akcesyjnego. W miastach udział w referendum wzięło około 63% uprawnionych do głosowania, na wsi zaś tylko 51%. Znamienным jest też fakt, że frekwencja w referendum rosła wraz z wielkością gminy. W gminach liczących do 5 tys. mieszkańców wyniosła 50%, do 10 tys. – 50,1% a do 20 tys. – 55,6%. Widoczne jest również zróżnicowanie przestrzenne frekwencji wyborczej. Zdecydowanie większy udział w referendum wzięli mieszkańcy wsi z zachodniej części kraju (ryc. 17).

Również ostatnie wybory parlamentarne i prezydenckie z października 2005 r. potwierdziły stosunkowo niższą aktywność mieszkańców wsi. Na wsi do urn w wyborach parlamentarnych poszło tylko 36% mieszkańców wobec 43% w miastach, zaś w drugiej turze wyborów prezydenckich odpowiednio 45% i 52%.

4.2.3. Czynniki techniczno-organizacyjne

Czynniki techniczno-organizacyjne odgrywają ważną rolę w pozyskiwaniu nowych inwestycji i promocji ekonomicznej gminy. Niski poziom ich zaawansowania praktycznie uniemożliwia osiągnięcie przez gminę sukcesu gospodarczego.

Wypośażenie w infrastrukturę

Wypośażenie w infrastrukturę techniczną i społeczną jest warunkiem koniecznym do osiągnięcia sukcesu gospodarczego. Rozbudowa podstawowych elementów sieci infrastruktury w ostatniej dekadzie powoduje stopniowe wyrównywanie różnic przestrzennych w tym zakresie. Sieć wodociągowa i kanalizacyjna z nowoczesnym systemem oczyszczania ścieków jest już standardem. Większe różnice dotyczą gazu sieciowego, który jest dostępny przede wszystkim na obszarach najgęściej zaludnionych.

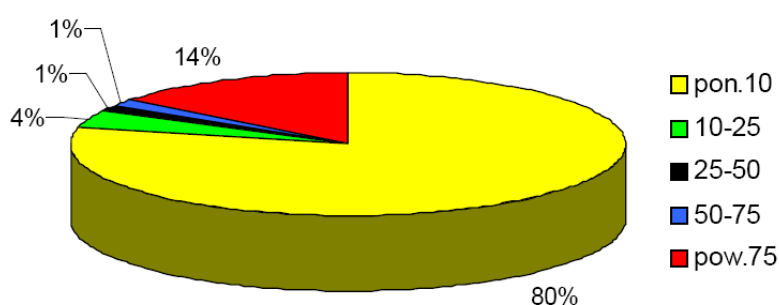
W generowaniu sukcesu gospodarczego ważna jest sieć drogowa umożliwiająca sprawne i szybkie dotarcie do pracy, szkoły, odbiorcy towarów lub usług. Rośnie też znaczenie sieci teleinformatycznej, w tym przede wszystkim dostępu do szerokopasmowej sieci internetowej. Badania autorów na temat wypośażenia gmin województwa mazowieckiego w technologię ICT przeprowadzone w 2007 r. wykazały, że jest ona powszechnie wykorzystywana przez mieszkańców wsi. Podstawowy problem stanowi dostęp do sieci internetowej i jej jakość. W gminach położonych peryferyjnie sposoby dostępu do Internetu są bardziej zróżnicowane niż w gminach podmiejskich, co jest wynikiem ograniczeń w stosowaniu niektórych

technologii. W gminach podmiejskich najpowszechniejszym sposobem dostępu do Internetu jest stałe łącze za pośrednictwem jednego z operatorów telefonii stacjonarnej. Trzeba podkreślić, że ankietowani bez względu na miejsce zamieszkania i rodzaj wykonywanej pracy wskazali komputer jako najważniejsze dla nich narzędzie ICT – ważniejsze niż telefon stacjonarny lub komórkowy.

Aktualność dokumentów planistycznych

Aktualne dokumenty planistyczne są podstawą każdej inwestycji (produkcyjnej, usługowej, handlowej, mieszkaniowej itp.). Pokrycie gminy planami zagospodarowania przestrzennego ułatwia realizację inwestycji, skraca ich czas i pozwala zachować ład przestrzenny. Plan zagospodarowania przestrzennego daje też inwestorom gwarancję, co do przyszłych kierunków rozwoju i miejsc inwestycji na terenie gminy.

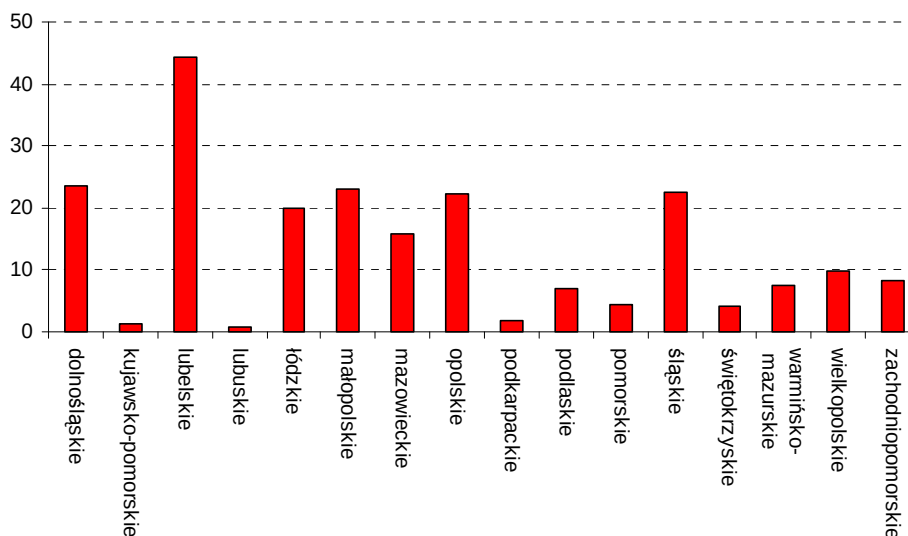
Gminy wiejskie wykazują bardzo duże zróżnicowanie w zakresie pokrycia miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego sporządzonymi na podstawie ustawy z dnia 7 lipca 1994 roku. Spośród 1592 takich jednostek, aż 438 nie miało w ogóle planów zagospodarowania przestrzennego, natomiast tylko 161 charakteryzowało się pełnym pokrycie terenu tymi planami. Zdecydowana większość gmin wiejskich dysponuje planami, które w bardzo niewielkim stopniu pokrywają ich obszar (ryc. 18). Na ogół poziom pokrycia nie przekracza kilku procent powierzchni ogólnej gminy.

Ryc. 18. Gminy wiejskie według stopnia pokrycia ich obszaru (w %) planami zagospodarowania przestrzennego na podstawie ustawy z 1994 roku.

Stosunkowo najkorzystniejsza sytuacja w zakresie wypełnienia planami zagospodarowania przestrzennego występuje w gminach wiejskich województwa lubelskiego, gdzie przeciętnie blisko 50% powierzchni jednostek posiada miejscowe plany (ryc. 19). Na tle średniej krajowej dobrze wypadają też województwa: dolnośląskie, łódzkie, mazowieckie, opolskie i śląskie. W pozostałych regionach

pokrycie planami jest mniejsze niż 10%, a w województwach kujawsko-pomorskim, lubuskim i podkarpackim osiąga minimalne wartości.

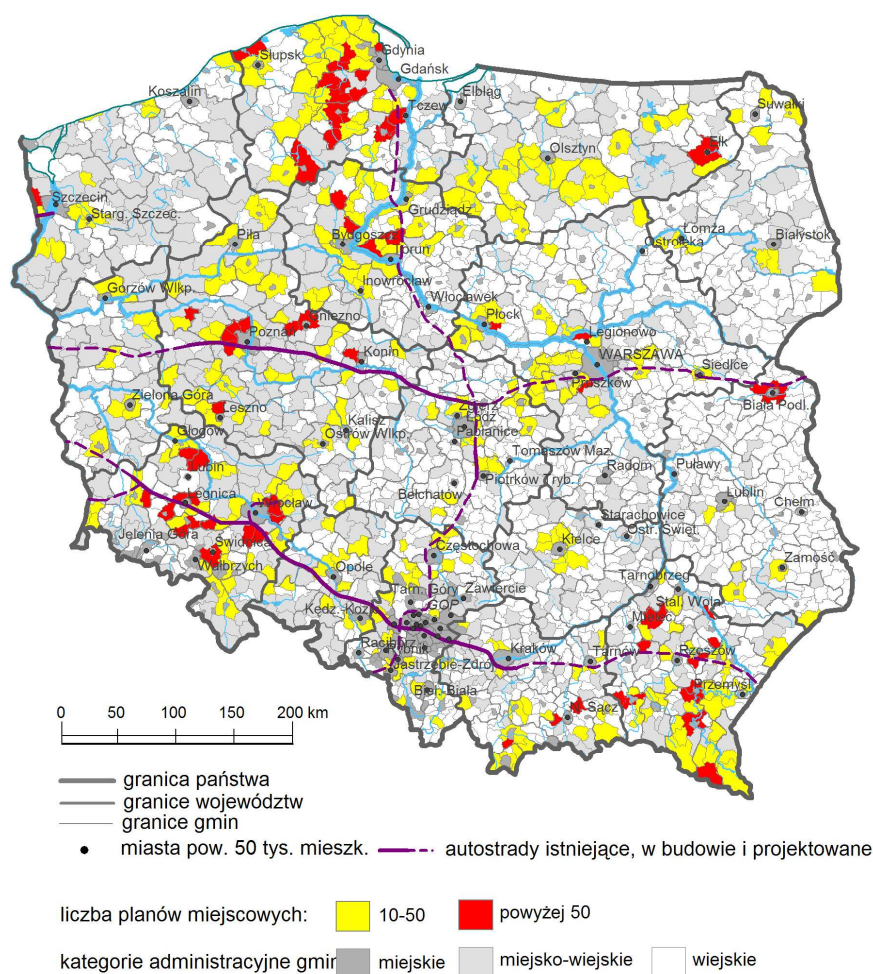
Ryc. 19. Przeciętny udział powierzchni gmin wiejskich (w %) objęty miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego na podstawie ustawy z 1994 roku.

Liczba i powierzchnia pokrycia planami miejscowymi sporządzonymi na podstawie ustawy z 2003 r. jest niewielka. Przeciętnie pokrywają one 6% ogólnej powierzchni gmin wiejskich. Pełne lub prawie pełne (ponad 99% powierzchni gminy) pokrycie mają 72 gminy wiejskie. Równocześnie 1101 gmin nie posiada w ogóle planu sporządzonego na podstawie ustawy z 2003 roku, a kolejne 245 gmin ma mniej niż 1% pokrycia takimi planami. Zadowalającym jest jednak fakt, że w 609 gminach wiejskich plany są w trakcie sporządzania.

Pokrycie planami sporządzonymi na podstawie ustawy z 2003 roku jest dużo wyższe (około 10%) w gminach wiejskich, w których w strukturze użytkowania ziemi istotną rolę odgrywają grunty nierolnicze. Można uogólnić, że są to przede wszystkim jednostki o dużym znaczeniu działalności pozarolniczej. Natomiast w gminach rolniczych pokrycie planami wynosi około 5% powierzchni. Różnica ta wynika ze współczesnej rzeczywistości gospodarczej. Nowych planów i zmian form zagospodarowania gruntów potrzebują przede wszystkim gminy polifunkcyjne, które rozwijają się dynamicznie i w których pojawiają się nowi inwestorzy. Natomiast gminy rolnicze pozostają w „uśpieniu”.

Największe pokrycie planami wykonanymi na podstawie ustawy z 2003 roku mają gminy wiejskie w województwach: małopolskim, śląskim, dolnośląskim

i lubelskim (ryc. 20). Obraz pokrycia planami wykazuje duże podobieństwo ze stanem pokrycia planami sporządzonymi na podstawie ustawy z 1994 roku. Świadczyć to może o ugruntowanej formie sporządzania planów. W gminach wiejskich województw południowych przeważa koncepcja pokrycia jak największej powierzchni planami zagospodarowania przestrzennego, natomiast na innych obszarach kraju większą uwagę zwraca się prawdopodobnie na szczegółowość planu i sporządzenie go dla najbardziej potrzebujących terenów.

Ryc. 20. Gminy wiejskie posiadające największą liczbę planów zagospodarowania przestrzennego sporządzonych na podstawie ustaw z 1994 i 2003 roku

Źródło: Śleszyński et al., 2007

Sprawność i aktywność władz lokalnych

Sprawność i aktywność lokalnych „przywódców” jest najczęściej wymienianym czynnikiem sukcesu gminy. Zwraca się przy tym uwagę na takie elementy jak: aktywność w pozyskiwaniu środków finansowych i umiejętność ich wykorzystania, przychylność dla inwestorów i umiejętność negocjacji, sprawność zarzą-

dzania, umiejętność promocji gminy i podejmowania działań marketingowych. Wynika z tego, że reprezentanci władz lokalnych powinni być nowoczesnymi menedżerami. Powinni przy tym znać lokalne warunki, mieszkańców i problemy, z jakimi boryka się gmina. Dlatego ważnym uwarunkowaniem jest sukcesja władzy i stopniowanie kariery samorządowca (od funkcji niższych do wyższych).

4.2.4 Znaczenie czynników sukcesu gospodarczego

Omówione uwarunkowania sukcesu gospodarczego mają różne znaczenie w poszczególnych gminach – mogą być: nieistotne lub mało istotne, drugoplanowe bądź wiodące. Brak istotności któregoś z czynników oznacza tylko tyle, że w przypadku konkretnej gminy nie odegrał on znaczącej roli. W innej gminie, reprezentującej ten sam rodzaj obszarów sukcesu, ten czynnik może z kolei być wiodący.

Tabela 5. Znaczenie czynników sukcesu gospodarczego w badanych gminach

Gmina	Czynniki lokalizacyjne				Czynniki społeczno-ekonomiczne				Czynniki techniczno-organizacyjne		
	warunki naturalne produkcji i baza surowcowa	sąsiedztwo dużego miasta	walory turystyczne	węzeł komunikacyjny	aktywność inwestorów zewnętrznych	aktywność gospodarcza mieszkańców	wykształcenie mieszkańców	aktywność społeczna	wyposażenie w infrastrukturę	aktualność dokumentów planistycznych	sprawność i aktywność władz lokalnych
Gminy rolnicze	++	+	+	+	+	++	++	+	+	+	++
Gminy o funkcjach leśnych	+++	+	++	+	+	+++	+	+	+++	+	+++
Gminy o funkcjach mieszkalnych	+	+++	+	+	++	++	++	++	+++	+++	++
Gminy turystyczne	+	++	+++	+	+	+++	++	++	+++	++	+++
Gminy o funkcjach zurbanizowanych	+	+++	+	++	+++	++	++	++	+++	+++	++
Gminy podmiejskie	+	+++	+	+	+++	+	+	+	+++	+++	++
Gminy tradycyjne	+	+	++	+	++	+++	++	++	+	+	+++
Gminy peryferyjne	+	+	++	+	++	+++	++	++	+	+	+++
Lokalne ogniska sukcesu	+	+++	+	++	+++	++	+	+	+++	+++	++
Obszary progresji	+	+++	+	+	+++	++	+	+	+++	+++	+++
Obszary konkurencyjnego rolnictwa	++	+	+	+	+	++	++	++	+	+	+++

+ czynnik mało istotny, ++ czynnik drugoplanowy, +++ czynnik wiodący

5. OBSZARY SUKCESU NA MAZOWSZU – METODA 2

5.1. Uwarunkowania gospodarczo-finansowe

Uwarunkowania gospodarczo-finansowe zostały opisane za pomocą trzech mierników: *Poziom przedsiębiorczości ludności*, *Poziom towarowości rolnictwa* i *Sytuacja finansowa gmin*.

5.1.1. Małe i średnie przedsiębiorstwa

Przedsiębiorstwa pełnią ważną rolę ekonomiczną oraz społeczną. Rozwój pojedynczego zakładu, który zatrudnia kilkudziesięciu pracowników ma duże znaczenie dla gospodarki lokalnej, nawet gdy nie wpływa on bezpośrednio na innych producentów w regionie, gdyż generuje konsumpcyjne efekty mnożnikowe. D. Kołodziejczyk (2002, s. 42) na podstawie przeprowadzonych badań twierdzi, iż „*upowszechnienie postawy aktywnej wśród ludzi jest najważniejszym czynnikiem zmian układów lokalnych. Poprzez ich działalność gospodarczą, szczególnie pozarolniczą, zostają zaspokajane ważne potrzeby lokalne o charakterze bezpośrednim i pośrednim: przyrost miejsc pracy, baza podatkowa, inwestycje, tworzenie silnych podstaw kapitałowych i społecznych*”. Z kolei P. Krugman (1999) stwierdza wprost, iż lokalizacje, które osiągnęły sukces to te, które skupiły wiele działalności przetwórczej (*manufacturing*). Dlatego poziom przedsiębiorczości mieszkańców, wyrażony liczbą pozarolniczych podmiotów gospodarczych na określonej liczbie ludności, stanowi powszechnie wykorzystywany miernik do oceny potencjału lub sytuacji gospodarczej danego obszaru.

Najwyższym poziomem przedsiębiorczości w 1988 r. charakteryzowały się głównie gminy ze strefy podmiejskiej Warszawy. Wynikało to zarówno z przesłanek ekonomicznych oraz pozaekonomicznych. Ponadto wyższe wartości analizowanego miernika notowane były w strefie podmiejskiej Radomia oraz w kilkudziesięciu gminach zlokalizowanych w różnych częściach Mazowsza. Podobnie w 2002 r. największa koncentracja zakładów przemysłowych i budowlanych występowała na terenach wokół Warszawy i Radomia, co można łączyć z dwoma mechanizmami. Pierwszy to mechanizm „przyciągania” drobnej wytwórczości i dużych inwestycji związany z bliskością rynku zbytu, wykwalifikowaną siłą roboczą, dostępnością komunikacyjną i dobrze rozwiniętą infrastrukturą. Drugi to mechanizm „wypychania” pewnych inwestycji poza granice administracyjnych

miast do strefy podmiejskiej. Wysokie wartości analizowanego miernika w wyznaczonych strefach wynikają również z dużej koncentracji największych firm produkcyjnych i usługowych w Warszawie, co w sposób bezpośredni stymuluje rozwój lokalnej infrastruktury produkcyjnej i usługowej. Wysokie wartości poziomu przedsiębiorczości we wschodniej części Mazowsza (powiaty sokołowski, miński i garwoliński) wynikają z dużego znaczenia działalności budowlanej i przemysłowej w strukturze działalności funkcjonujących tam firm.

Rozwój przedsiębiorczości powiązany jest zarówno z korzystnymi warunkami dla prowadzenia prywatnej działalności (uwarunkowania naturalne, instytucjonalne oraz przestrzenne) oraz wynika z zasobów wiedzy i umiejętności mieszkańców. Korzystna lokalizacja stanowi zazwyczaj katalizator, umożliwiający wykorzystanie tkwiącego w społeczeństwie potencjału i inicjatywy do działania. D. Audretsch i M. Keilbach (2005) mówią wręcz o kapitale przedsiębiorczości, jako części kapitału ludzkiego i społecznego, który określa zdolność społeczeństw do tworzenia nowych przedsiębiorstw. Na Mazowszu, oraz generalnie w Polsce, zaobserwować można granicę pomiędzy wysokimi wartościami poziomu przedsiębiorczości mieszkańców miast i stref podmiejskich oraz niskimi wartościami osiąganymi przez osoby z terenów położonych peryferyjnie. Pomimo wielu pozytywnych przykładów innowacyjnych działań gospodarczych na tych obszarach, generalnie charakteryzują się one niskim poziomem aktywności ekonomicznej mieszkańców. Ponadto zaobserwowane różnice przestrzenne mają tendencje do powiększania się. Najwięcej środków wsparcia z różnych programów unijnych otrzymały małe i średnie firmy zlokalizowane na obszarach metropolitalnych, podczas gdy nie doszło praktycznie do aktywizacji gospodarczej obszarów peryferyjnych województwa mazowieckiego.

5.1.2. Produkcja rolnicza

Współcześnie produkcja rolnicza posiada coraz mniejszy udział w tworzeniu produktu krajowego brutto, w zatrudnieniu ludności oraz w dochodach gospodarstw domowych – w 2002 r. około 56% mieszkańców wsi znajdowało zatrudnienie poza rolnictwem. Jednakże z drugiej strony zdecydowana większość obszaru kraju zagospodarowana jest jako użytki rolne, a w niektórych regionach działalność rolnicza stanowi podstawową formę aktywności ekonomicznej. Podkreślane jest wręcz, iż polska wieś pełni przede wszystkim rolę producenta żywności

(Węclawowicz *et al.* 2006), choć nie należy zapominać o innych, pozarolniczych funkcjach warunkujących rozwój obszarów wiejskich.

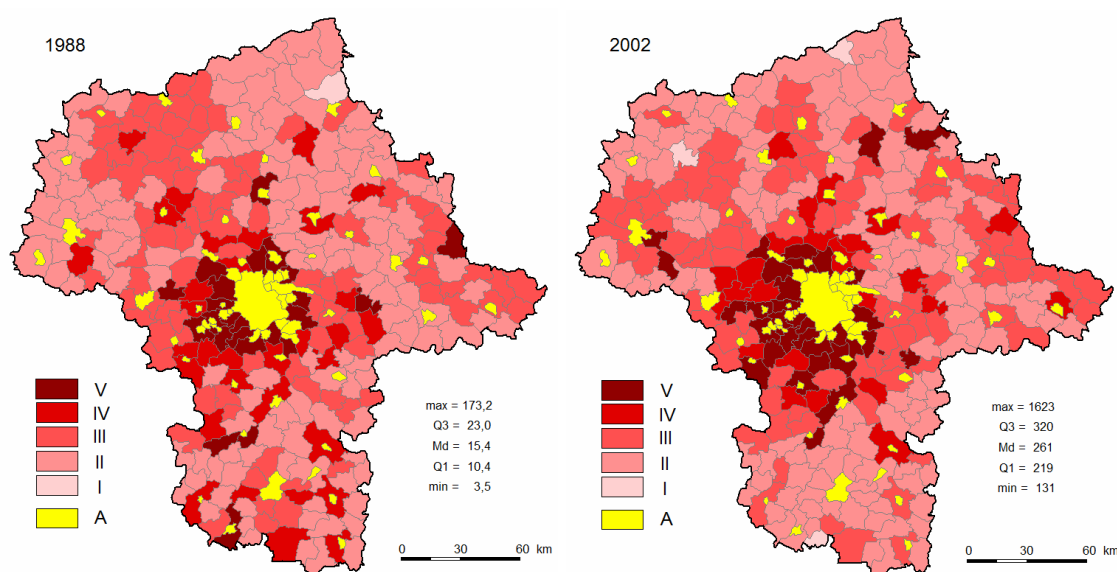
Najwyższe wartości poziomu towarowości rolnictwa w 1988 r. notowane były na obszarze kształtującym strefę żywicielską Warszawy. W gminach położonych na zachód od Warszawy, właściciele gospodarstw rolnych specjalizowali się głównie w uprawach polowych warzyw (głównie gminy: Ożarów Mazowiecki, Stare Babice i Raszyn) oraz uprawach kwiatów w szklarniach i tunelach foliowych (gminy: Jabłonna, Nieporęt). Ponadto wysokim poziomem towarowości charakteryzował się obszar sadowniczy pomiędzy Grójcem a Warką oraz posiadające korzystne uwarunkowania agroekologiczne tereny Wysoczyzny Płońskiej, Ciechanowskiej i Siedleckiej. Z kolei najniższe wartości poziomu towarowości zanotowano na terenach o niskich wartościach wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej – Równiny Kurpiowska, Wołomińska i Radomska, w tym szczególnie wyżynny krajobraz Garbu Gielniowskiego położonego w powiatach przysuskim i szydlowieckim. Cechą charakterystyczną dyspersji przestrzennej poziomu towarowości w 1988 r. było osiągnięcie bardzo wysokich wartości analizowanego miernika w kilkunastu gminach podwarszawskich (powyżej 100 tys. złotych na hektar) oraz małego zróżnicowania na większości obszaru Mazowsza.

Wielokrotnie prowadzone badania poziomu towarowości rolnictwa wykazały, iż na wartości tego miernika największy wpływ mają: bezwzględna wartość produkcji towarowej, stopień towarowości rolnictwa, który z reguły jest wyższy w gospodarstwach dużych oraz poziom specjalizacji rolnictwa (Kulikowski 2003). Ponadto duży wpływ na efekty produkcyjne i towarowość rolnictwa ma dostępność komunikacyjna terenów i poziom wykształcenia właścicieli gospodarstw. Przykładowo na Mazowszu poziom towarowości rolnictwa wykazuje silniejszy związek ze wskaźnikiem wykształcenia kierowników gospodarstw ($r=0,53$), niż ze wskaźnikiem waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej ($r=0,35$ w 1988 r. oraz $r=0,46$ w 2002 r.). Uzyskane wartości wskazują, iż kapitał ludzki, dostępność komunikacyjna mogą zrównoważyć niedostatki w zakresie warunków agroekologicznych.

5.1.3. Samorząd terytorialny

Samorząd stanowi istotny element uwarunkowań gospodarczych i finansowych rozwoju lokalnego i regionalnego. Pełni on ważną rolę jako podmiot finansów publicznych, organizator i dostawca usług oraz podmiot zarządzania strategicz-

nego. Administracja samorządowa jest zobowiązana do realizacji szeregu działań, zarówno o charakterze bieżącym jak również inwestycyjnym, które wzmacniają potencjał endogeniczny obszarów oraz poprawiają warunki życia mieszkańców. Jednakże stopień realizacji inwestycji i ponoszenia na ich cel wydatków jest w dużej mierze uzależniony od możliwości ich finansowania, potrzeb mieszkańców i przyjętej polityki społeczno-gospodarczej. Przykładowo pod koniec lat 90., brak wystarczających środków finansowych w budżetach gmin, został wskazany jako jedna z podstawowych barier wewnętrznych w rozwoju lokalnym, przez około 90% ankietowanych przedstawicieli władzy samorządowej (Gorzelać *et al.* 1999).

Ryc. 21. Poziom dochodów własnych gmin w złotych (1988 - tys. zł) na mieszkańca na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku

Klasa: V - bardzo wysoka, IV - wysoka, III - średnia, II - niska, I - bardzo niska. A - miasta.

Zarówno w 1988 oraz 2002 r. najwyższe dochody własne w przeliczeniu na mieszkańca posiadały prawie wyłącznie gminy kształtujące strefę podmiejską Warszawy (ryc. 21). Na pozostałych obszarach województwa, jednostki samorządu terytorialnego osiągały wartości tego miernika poniżej średniej. Duże zróżnicowanie w tym zakresie było częściowo łagodzone wyższymi kwotami dotacji i subwencji ogólnych pochodzących z budżetu państwa i trafiającymi na obszary peryferyjne regionu. Za symptomatyczne należy traktować bardzo dużą dyspersję pomiędzy najbogatszymi gminami województwa (wartość dziesiątego decyla 828 zł) a najbiedniejszymi (wartość pierwszego decyla 161 zł). Ponadto cechą charakterystyczną jest bardzo małe zróżnicowanie dochodów własnych wśród

gmin najbiedniejszych – w obydwu okresach analizy około 46% zbioru znalazło się w klasie o niskich wartościach, podczas gdy klasa o wartościach bardzo niskich była praktycznie niereprezentowana. Wynika to z konstrukcji wpływów do budżetów gmin, w których każda jednostka ma zapewniony dochód na pewnej wysokości i praktycznie niemożliwe jest osiąganie dochodów znacząco niższych od średniej regionalnej. Jednakże z kolei możliwe jest zapewnienie sobie dochodu znacząco przekraczającego wartości przeciętne.

Dochody własne stanowią szczególny rodzaj dochodów jednostek samorządu terytorialnego, gdyż przesądzają o rzeczywistych możliwościach finansowych i o ekonomicznej samodzielności władz samorządowych. Ponadto miernik ten w pewnym stopniu ma charakter syntetyczny i może być traktowany jako uproszczona miara zamożności gminy – w zasobniejszych gminach elementy składowe dochodów własnych generują większe zasilanie do budżetu lokalnego (Rosner 2000). Dlatego największy wpływ na zróżnicowanie przestrzenne dochodów własnych gmin ma zamożność jej mieszkańców oraz liczba i siła ekonomiczna zlokalizowanych na jej terenie przedsiębiorstw, które w sposób bezpośredni przekładają się na wysokość płaconych podatków. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie w strefie podmiejskiej Warszawy jest średnio o $\frac{1}{3}$ wyższe niż w peryferyjnie zlokalizowanych gminach regionu oraz swoje zakłady ma tutaj wiele dużych przedsiębiorstw, stąd tak wysokie wartości analizowanego miernika cechują właśnie ten obszar.

Na poziom dochodów gmin wpływa jednakże nie tylko liczba podmiotów gospodarczych i poziom zamożności społeczeństwa. Spadek liczby mieszkańców oznacza zmniejszenie części wyrównawczej subwencji ogólnej, ubytek ludności w wieku przedprodukcyjnym zmniejszenie części oświatowej subwencji ogólnej, spadek liczby w wieku produkcyjnym mniejsze wpływy z tytułu udziału gmin w podatkach od osób fizycznych, a z kolei utrzymywanie się dominacji działalności rolniczej powoduje brak możliwości maksymalizowanie wpływów z udziałów w podatkach dochodowych oraz niskie dochody z tytułu podatku od nieruchomości.

Dodatkowo polaryzacja przestrzenna pomiędzy bogatymi i biednymi jednostkami samorządu terytorialnego ma tendencję do pogłębiania się. Zgodnie z zasadą dodatkowości, każdy podmiot samorządowy przy ubieganiu się o różnego rodzaju środki wsparcia (pochodzące z krajowych środków publicznych, funduszy UE czy innych zagranicznych źródeł pomocowych) musi dysponować określonym

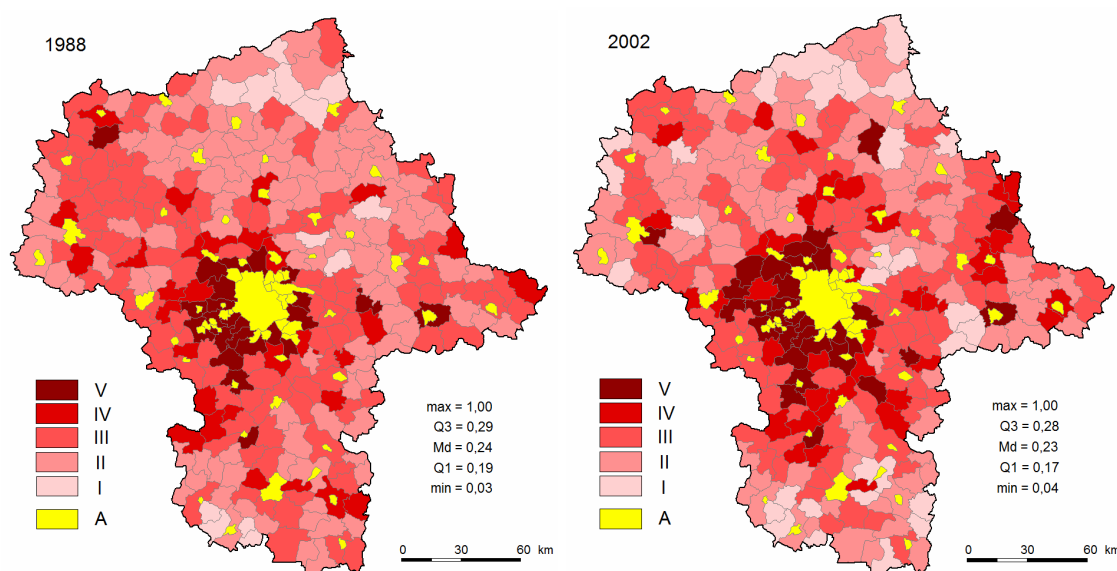
udziałem wkładu własnego w całkowitej wartości inwestycji. Jak wynika z analiz wykonanych na obszarze Mazowsza, bogatsze jednostki (posiadające wyższe dochody własne) cechowały się większą absorpcją dostępnych środków pomocowych. Na wartość pozyskanych funduszy zewnętrznych wpływała również aktywność wykazywana przez władze administracji samorządowej.

5.1.4. Diagnoza

Uwarunkowania gospodarczo-finansowe w znacznej mierze wpływają na przebieg procesów społecznych oraz na tempo przemian infrastrukturalnych. Charakter, struktura i poziom rozwoju gospodarczego decydują o kształcie przestrzeni lokalnej lub regionalnej oraz o kierunkach, mechanizmach i tempie przekształceń tych przestrzeni. Jednakże należy mieć na względzie, iż równocześnie zachodzi relacja zwrotna i uwarunkowania społeczne, demograficzne, przestrzenne oraz infrastrukturalne także wpływają na potencjał ekonomiczny regionu oraz dynamikę jego przemian. Wysokie endogeniczne zdolności rozwoju gospodarczego gminy, wyrażające się wysokim nasyceniem podmiotami gospodarczymi, korzystną charakterystyką działalności rolniczej oraz dobrą sytuacją finansową administracji samorządowej, stanowią podstawowy element przy zdobywaniu przewagi konkurencyjnej w skali regionalnej i krajowej oraz pozyskiwaniu zewnętrznych środków finansowych.

Najwyższymi wartościami częściowego wskaźnika gospodarczo-finansowego w obydwu momentach analizy charakteryzowały się prawie wyłącznie gminy ze strefy podmiejskiej Warszawy (ryc. 22). W przypadku tego obszaru zaobserwować można dużą asymetryczność poziomu rozwoju pomiędzy gminami położonymi na zachód i na wschód od stolicy. Powiązane jest to z uwarunkowaniami transportowymi oraz kierunkami urbanizacji przebiegającymi na przełomie XIX i XX wieku. Szczególną uwagę należy jednakże zwrócić na duże różnice uwarunkowań gospodarczo-finansowych między obszarami zlokalizowanymi w ekonomicznych centrach rozwoju a pozostającymi poza wpływem korzystnych impulsów rozwojowych generowanych przez obszar metropolitalny stolicy. W 2002 r. wartość średniej dla gmin z dziesiątego decyla (grupa 10% jednostek o najwyższym poziomie analizowanego wskaźnika) była ponad pięciokrotnie większa od wartości charakteryzującej pierwszy decyl i różnica ta uległa powiększeniu w porównaniu z 1988 rokiem. W konsekwencji, w trakcie badanego okresu na terenach wiejskich

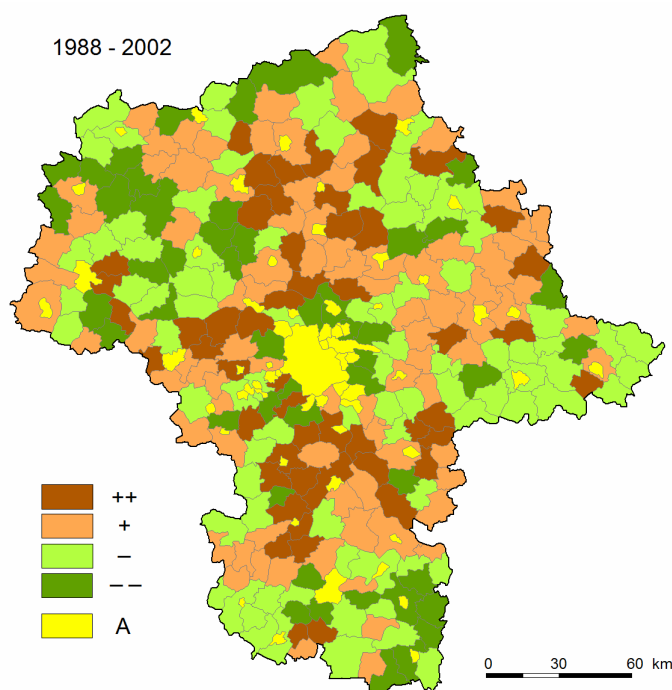
Mazowsza, zachodził proces wyraźnej polaryzacji przestrzennej pomiędzy obszarem rdzeniowym a obszarami peryferyjnymi regionu. W skład tych ostatnich wchodziły głównie gminy położone w odległości powyżej 60 km od Warszawy i niesąsiadujące bezpośrednio z ośrodkami subregionalnymi (Radomiem, Płockiem i Siedlcami). Również na obszarach peryferyjnych występowały jednostki o wysokich wartościach analizowanego wskaźnika, odznaczające się intensywnym i towarowym rolnictwem lub/i wysokim poziomem przedsiębiorczości mieszkańców. Pomimo, iż należały one do nielicznych wyjątków, to wskazują, iż niekorzystny czynnik lokalizacyjny nie zawsze musi oznaczać niskiego potencjału gospodarczego, co najlepiej ilustruje przykład podradomskich gmin specjalizujących się od kilkunastu lat w produkcji papryki.

Ryc. 22. Wskaźnik gospodarczo-finansowy na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku
Klasa: V - bardzo wysoka, IV - wysoka, III - średnia, II - niska, I - bardzo niska. A - miasta

Pomimo, iż w obydwu momentach analizy rozkład przestrzenny wskaźnika gospodarczo-finansowego wykazuje dużą stabilność (wartość współczynnika korelacji liniowej $r=0,82$), to zauważalne są symptomatyczne zmiany, jakie zaszły w okresie transformacji społeczno-gospodarczej. Za najistotniejszą z nich należy uznać relatywną poprawę potencjału gospodarczego w drugim i trzecim pierścieniu gmin otaczających Warszawę (ryc. 23). Prawie wszystkie jednostki z tego obszaru zanotowały wzrost wartości wskaźnika gospodarczo-finansowego, co należy łączyć z powiększeniem strefy oddziaływania stolicy. Wynika to z dynamicznego rozwoju gospodarczego w aglomeracji warszawskiej, poprawy

dostępności komunikacyjnej poprzez wzrost poziomu motoryzacji mieszkańców regionu, pozytywnego bilansu migracyjnego i zwiększonych dochodów budżetów gmin oraz ze wzmocnienia funkcji rolniczej w grójecko-wareckim obszarze sadowniczym. Pomimo, iż większość gmin z tej strefy w dalszym ciągu cechowała się niższymi wartościami analizowanego wskaźnika w porównaniu do jednostek z bezpośredniego sąsiedztwa Warszawy, to odnotowana dynamika przemian świadczy o bardzo korzystnym trendzie rozwojowym.

Ryc. 23. Zmiana wartości wskaźnika gospodarczo-finansowego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988-2002

Klasa: ++ - duży wzrost, + - wzrost, (-) - spadek, (- -) - duży spadek. A - miasta

Z kolei względne pogorszenie uwarunkowań gospodarczo-finansowych w gminach otaczających stolicę powiązane jest głównie ze spadkiem poziomu towarowości rolnictwa w tej strefie, w konsekwencji przekształceń strukturalno-funkcjonalnych na obszarze podmiejskim. Pomimo tego procesu, dzięki bardzo wysokiej przedsiębiorczości mieszkańców i korzystnej sytuacji finansowej samorządów, gminy te charakteryzują się najwyższym poziomem uwarunkowań gospodarczo-finansowych w regionie i Polsce. Relatywną poprawę w zakresie analizowanego wskaźnika odnotowały również gminy, charakteryzujące się wielofunkcyjną strukturą gospodarki – tzw. „model wielkopolski” (Rosner 2007). Strategia wielokierunkowego rozwoju zauważalna jest na przykład na obszarach

wiejskich w okolicach Pułtusza, Garwolina i Węgrowa-Sokołowa Podlaskiego, które cechują się zarówno relatywnie wysokim poziomem przedsiębiorczości mieszkańców oraz poziomem towarowości rolnictwa. Z kolei relatywne pogorszenie analizowanych uwarunkowań natrafiło w strefach podmiejskich większości ośrodków subregionalnych, choć w dalszym ciągu obszary te charakteryzuje korzystna sytuacja gospodarczo-finansowa.

5.2. Uwarunkowania społeczno-demograficzne

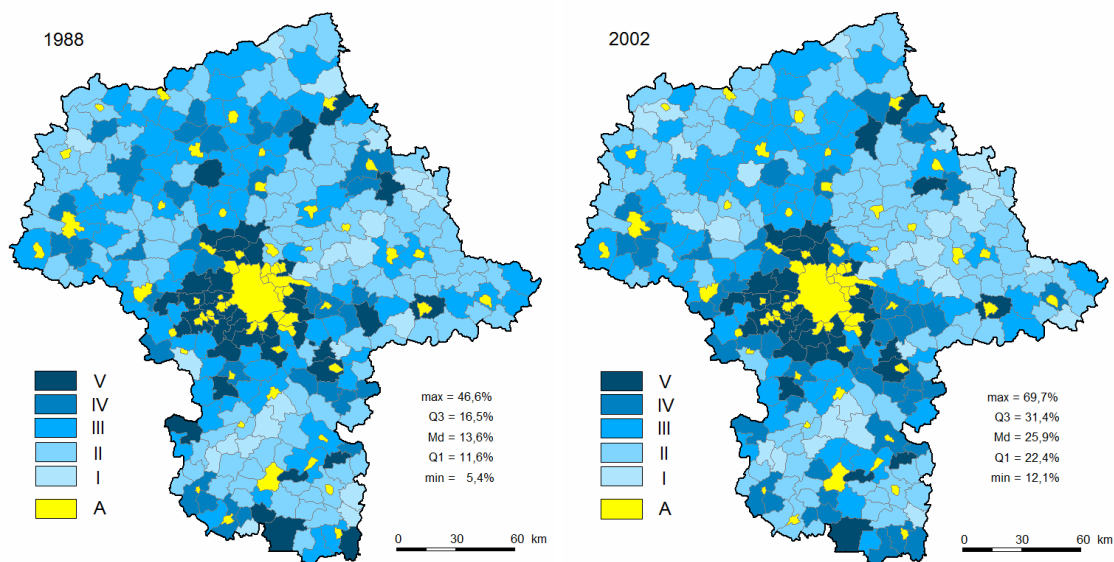
Uwarunkowania społeczno-demograficzne zostały opisane za pomocą trzech mierników: *Poziom wykształcenia ludności*, *Współczynnik feminizacji* i *Współczynnik obciążenia demograficznego*.

5.2.1. Poziom wykształcenia

Zgodnie ze współczesnymi koncepcjami rozwoju regionalnego do najistotniejszych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego zalicza się jakość zasobów ludzkich i umiejętność współpracy. Szczególnie wykształcenie oraz ciągłe podnoszenie kwalifikacji są ważnymi czynnikami i generatorami rozwoju regionów i kraju. Jak zauważa P. Romer (1990) dla wzrostu gospodarczego znaczenie ma gospodarka nie o dużej liczbie ludzi, ale o dużych zasobach dobrze wykształconych pracowników. Według F. von Hayek (1945) do osiągnięcia sukcesu gospodarczo niezbędny jest duży zasób wiedzy, który ułatwia racjonalną ocenę sytuacji i realistyczne kształtowanie własnych celów. Wiedza jest tym większa, im wyższy poziom wykształcenia człowieka. Uwzględniając procesy zachodzące we współczesnej gospodarce i społeczeństwie, za poziom wykształcenia zapewniający największe możliwości rozwoju i zapewnienia dobrobytu uznaje się wykształcenie wyższe.

Województwo mazowieckie cechuje się dużym zróżnicowaniem przestrzennym w zakresie poziomu wykształcenia mieszkańców – przykładowo w 2002 r. w gminie Czarnia (pow. ostrołęcki) udział mieszkańców z wykształceniem wyższym i średnim wynosił 12,1%, podczas gdy w gminie Michałowice (pow. pruszkowski) wskaźnik ten osiągnął wartość 69,7%. Podobnie jak w całym kraju, najwyższym poziomem wykształcenia na Mazowszu charakteryzują się obszary położone w sąsiedztwie dużych ośrodków miejskich – szczególnie bardzo duża strefa oddziaływania Warszawy (ryc. 24). Również ludność zamieszkująca gminy

z najbliższego sąsiedztwa czterech ośrodków subregionalnych (Radomia, Płocka, Ostrołęki i Siedlec) charakteryzuje się wyższym niż przeciętnie w regionie poziomem wykształcenia. Najmniej korzystna sytuacja występuje w gminach położonych pomiędzy tymi obszarami (np. pow. białobrzegi pozostający poza strefą oddziaływania Warszawy i Radomia, czy pow. węgrowski leżący poza granicami wpływów Warszawy, Siedlec i Ostrołęki). Na tych obszarach nakładają się na siebie dwa niekorzystne uwarunkowania – mała dostępność przestrzenna do szkół wyższych w większych miastach oraz brak takich placówek na miejscu (na 80 szkół wyższych funkcjonujących na Mazowszu w 2002 r., aż 62 były zlokalizowane w Warszawie i skupiały 77% ogółu studiujących).

Ryc. 24. Poziom wykształcenia ludności (udział osób z wykształceniem wyższym i średnim w ogóle ludności powyżej 18 lat) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku

Klasa: V - bardzo wysoka, IV - wysoka, III - średnia, II - niska, I - bardzo niska. A - miasta.

Można wyróżnić dwie podstawowe przyczyny słabości peryferyjnie położonych obszarów wiejskich względem poziomu wykształcenia mieszkańców. Po pierwsze, odpływ młodych, najlepiej wykształconych mieszkańców do miast powoduje, iż na wsi pozostają osoby słabiej wykształcone i starsze. Po drugie, w dalszym ciągu dominujący pierwszy sektor gospodarki nie wymaga dużego udziału wykształconej ludności. Bardzo ważnymi czynnikami wpływającymi na obserwowaną zależność są bariery w dostępie do edukacji na szczeblu wyższym. Wyróżnić tu można kilka rodzajów barier. Pierwszą z nich jest selekcja zaczynająca się już na poziomie szkoły podstawowej – warunkująca dalsze ścieżki edu-

cyjne. Ważna jest również dostępność przestrzenna do szkolnictwa na różnych szczeblach oraz do placówek edukacyjnych i kulturalnych. Badania R. Guzika (2003) ukazują, że poziom wykształcenia jest bardzo silnie związany z dostępnością przestrzenną do szkół. Badania te przeprowadzono w zakresie dostępności do szkolnictwa średniego, należy jednak przyjąć, że podobnie jest z dostępnością przestrzenną do uczelni wyższych. Dla ludności wiejskiej coraz większego znaczenia nabiera bariera ekonomiczna. Brak finansowych możliwości podjęcia studiów wyższych wynika głównie z mniejszej zamożności ludności wiejskiej oraz konieczności wczesnego podjęcia pracy zawodowej. Kolejną przyczyną jest powielanie przez młodzież ścieżek edukacyjnych swoich rodziców.

5.2.2. Sytuacja demograficzna

Sytuacja demograficzna jest jednym z głównych czynników determinujących możliwości rozwoju gospodarczego i potrzeby inwestycji infrastrukturalnych (Frenkel 2000). Podobnie według A. Gawryszewskiego (2005, s. 207) *„struktura ludności według płci i wieku stanowi podstawę oceny potencjału demograficznego i umożliwia przewidywanie przyszłych trendów rodności i umieralności”*. Procesy ludnościowe muszą być uwzględniane przede wszystkim przy planowaniu budowy wszelkich typów wyposażenia infrastrukturalnego – zarówno infrastruktury technicznej (drogi, kanalizacja), społecznej (szkoły i obiekty ochrony zdrowia) oraz komunikacyjnej (połączenia transportowe).

Pomiędzy 1988 a 2002 rokiem zaszły duże zmiany w przestrzennym zróżnicowaniu wartości współczynnika feminizacji, co potwierdza relatywnie niski współczynnik korelacji liniowej $r=0,42$. W 1988 r. najmniej korzystna relacja liczby kobiet i mężczyzn charakterystyczna była we wschodniej części Mazowsza (ówczesne województwa ostrołęckie, siedleckie i białkopodlaskie). Obszary te cechowały się dużymi nadwyżkami siły roboczej w rolnictwie i brakiem alternatywnych form zatrudnienia. Dlatego właśnie z tych regionów notowany był duży odpływ młodych osób, w tym szczególnie kobiet, do różnych zakładów przemysłowych i instytucji usługowych zlokalizowanych w miastach. Efektem tych migracji były znaczne dysproporcje w liczbie kobiet i mężczyzn – przykładowo współczynnik feminizacji w gminie Czarnia (pow. ostrołęcki) w 1988 r. wynosił 58,8, w gminie Huszlew (pow. łosicki) 64,8, a w gminie Ceranów (pow. sokołowski) 65,3. W okresie lat 90. procesy migracyjne uległy dużym zmianom. Wspomnianemu już

spadkowi migracji ze wsi do miast zaczął towarzyszyć proces suburbanizacji, czyli wzrostu liczby mieszkańców w strefach podmiejskich. Na tereny te migrowały i migrują zarówno mieszkańcy obszarów wyludniających się, jak również mieszkańcy miast (Bański, Stola 2002). Pierwsza grupa osiedla się w strefach podmiejskich mając za cel znalezienie pracy w dużym ośrodku miejskim z jednoczesnym ograniczeniem kosztów utrzymania. Drugą grupę stanowią zazwyczaj zamożne osoby, które na obszarach podmiejskich poszukują lepszych warunków mieszkaniowych, czyli o ich przeprowadzce decydują względy estetyczno-zdrowotne. Efekt tego procesu zauważalny jest w przestrzennym zróżnicowaniu wartości współczynnika feminizacji w 2002 roku. Korzystne zmiany w strukturze płci zauważalne są przede wszystkim we wschodniej części obszaru metropolitalnego Warszawy, w strefie podmiejskiej Radomia oraz na Kurpiach. Najwyższymi jak również najbardziej zbilansowanymi wartościami współczynnika feminizacji w 2002 roku w grupie wiekowej 20-29 lat cechowały się gminy położone w sąsiedztwie Warszawy – Piaseczno (105,3), Parysów (104,5), Wołomin (103,9) oraz Młódzieszyn (99,5), Kampinos (100,0), Zakroczym (100,4).

Powszechnie podkreślanym zjawiskiem w ostatnich latach jest odwrócenie negatywnego trendu migracyjnego z obszarów wiejskich. Począwszy od 2000 r. obserwuje się większy napływ ludności z miast na wieś, niż odpływ ze wsi do miast. Jednakże bardzo często na podstawie tych danych ogólnych wyciąga się wnioski o dezurbanizacji kraju, podczas gdy w rzeczywistości koncentracja ludności w zespołach miejskich nadal wzrasta, a obszary typowo wiejskie wyludniają się. W konsekwencji w przeciągu lat 90. znacznie poprawiła się struktura ludności według płci w strefach podmiejskich, w których wartości współczynnika feminizacji są porównywalne z notowanymi w miastach woj. mazowieckiego (101,3). Jednakże w dalszym ciągu selektywny proces migracyjny kobiet (motywowany głównie chęcią odbycia studiów wyższych) z peryferyjnie położonych miejscowości wiejskich do miast i stref podmiejskich, powoduje utrzymywanie się tam niekorzystnych relacji udziału kobiet i mężczyzn w grupie wiekowej 20-29 lat.

Struktura wieku ludności stanowi jeden z głównych komponentów w analizie sytuacji demograficznej. Charakterystyka wiekowa mieszkańców danego regionu czy danej miejscowości dostarcza podstawowych informacji o możliwościach ich dalszego rozwoju lub stagnacji. Powszechnie wyróżniane są trzy podstawowe typy struktury wieku ludności: progresywny (młoda struktura ludności, wzrost liczby

ludności), stacjonarny oraz regresywny (stara struktura wieku, zmniejszanie liczby ludności) (Frenkel 2000; Gawryszewski 2005). Odpowiednia struktura wieku mieszkańców, cechująca się brakiem wartości ekstremalnych (np. bardzo duża liczba osób w wieku przedprodukcyjnym lub poprodukcyjnym), stanowi jeden z głównych czynników endogenicznych rozwoju poszczególnych obszarów.

Przestrzeń województwa mazowieckiego cechuje się dużym zróżnicowaniem w zakresie współczynnika obciążenia demograficznego – odnotowano ponad trzykrotną różnicę pomiędzy wartościami najbardziej (39,8 w gminie Gózd w pow. radomskim) a najmniej korzystnymi (131,0 w gminie Chotcza w pow. lipskim). Obszary o najwyższych wartościach miernika koncentrują się głównie we wschodniej części regionu (powiat sokołowski) oraz na pograniczu województwa mazowieckiego z lubelskim (pow. lipski) oraz łódzkim (pow. przysuski). Z kolei najbardziej korzystna struktura wieku ludności jest na obszarach podmiejskich Warszawy, jak również mniejszych ośrodków subregionalnych (Radom, Ostrołęka, Płock, Siedlce) lub wręcz lokalnych (Garwolin).

Analizując wiek ludności na Mazowszu, należy przedstawić go w szerszym, ogólnopolskim kontekście. Według Rosnera (2007) przestrzenne zróżnicowanie struktury agrarnej związane z uwarunkowaniami historycznymi oraz w pewnym stopniu przyrodniczymi, w dużej mierze warunkowało przepływy nadwyżek ludności z rolnictwa do innych działów gospodarki. Większość obszarów wschodnich i centralnych części kraju posiada niekorzystną strukturę agrarną (na Mazowszu w 2002 r. 78% gospodarstw miało powierzchnię użytków rolnych poniżej 10 ha), przez co z tych terenów odnotowano bardzo wysokie wartości odpływu migracyjnego młodych osób w latach 60. oraz szczególnie 70. XX wieku. Ze względu na selektywność migracji, obszary odpływu starzeją się, pogłębia się ich monofunkcyjny (rolniczy) charakter oraz odznaczają się, zdiagnozowanym już powyżej, niskim poziomem wykształcenia oraz niekorzystną strukturą ludności według płci. Obecnie sytuacja ulega różnicowaniu, gdyż na opisany proces migracji w latach 70. nakłada się oddziaływanie dużych centrów rozwoju na swoją strefę podmiejską, przez co struktura demograficzna na tych terenach ulega zasadniczym zmianom.

Należy ponadto wskazać na kilka przyczyn, które spowodowały pogorszenie wartości współczynnika obciążenia demograficznego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie transformacji społeczno-gospodarczej. Podstawowe znacze-

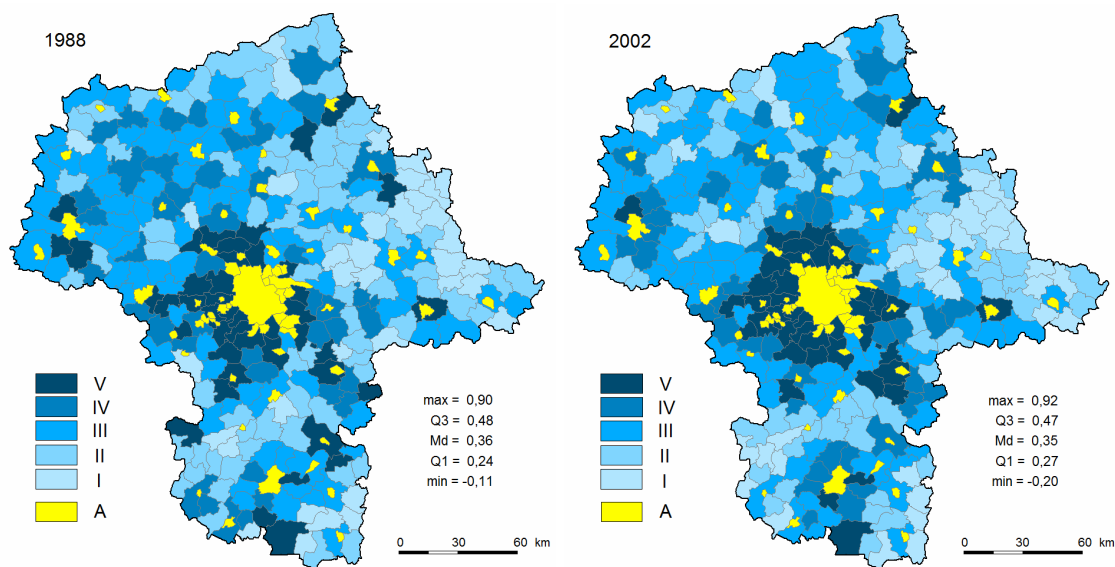
nie miał spadek liczby urodzeń, co w konsekwencji przyczyniło się do spadku przyrostu naturalnego. Wiązało się to zarówno ze społecznymi konsekwencjami procesu transformacji (późniejsze zawieranie związków małżeńskich, ograniczanie liczby dzieci w rodzinie), jak również naturalnych zmian w strukturze ludności związanych z przemieszczeniem się pokolenia z roczników wyżu demograficznego z początków lat 80. z grupy osób w wieku przedprodukcyjnym do grupy produkcyjnej. Ponadto niewielkie znaczenie na zaobserwowane wartości współczynnika obciążenia demograficznego ma stopniowe zwiększanie się długości życia człowieka (np. przewidywanie przeciętnego dalszego trwania życia dla chłopca urodzonego na wsi w 1990 r. wynosiło 66,8 lat, podczas gdy w 2000 r. już 69,4) (Gwaryszewski 2005).

5.2.3. Diagnoza

Uwarunkowania społeczno-demograficzne stanowią jeden z podstawowych czynników wewnętrznych rozwoju, gdyż ludzie są zarówno twórcami i realizatorami działań, jak również odbiorcami ich efektów. Człowiek występuje więc w procesach rozwoju w podwójnej roli – jako cel podejmowanych działań i jednocześnie środek do ich realizacji. Zakładając, iż rozwój z zewnątrz wielu obszarów wiejskich jest trudny bądź zgoła niemożliwy, kluczowa jest *wewnętrzna* mobilizacja mieszkańców. Dlatego wysoka jakość zasobów ludzkich, wyrażająca się wysokim poziomem wykształcenia, oraz optymalną strukturą demograficzną względem płci i wieku tworzą kluczowy zestaw do prawidłowego rozwoju obszarów wiejskich.

Najwyższymi wartościami wskaźnika społeczno-demograficznego cechują się gminy położone w strefie podmiejskiej Warszawy oraz kilku mniejszych ośrodków subregionalnych i lokalnych (ryc. 25). Zauważalna jest pewna prawidłowość przestrzenna, iż wraz ze wzrostem kategorii wielkościowej miasta wzrasta jego strefa oddziaływania. Wokół Warszawy obszar ten sięga głównie 2-3 pierścienia otaczających gmin, w przypadku ośrodków subregionalnych dotyczy to większości gmin sąsiadujących z miastem, a dla wybranych jednostek lokalnych strefa ta ogranicza się do części wiejskiej w gminie miejsko-wiejskiej. Przykładami gmin z pierwszego typu są: Lesznów (pow. piaseczyński) i Jabłonna (pow. legionowski), drugiego: Jedlnia-Letnisko (pow. radomski) i Stara Biała (pow. plocki) oraz trzeciego gminy wokół takich ośrodków powiatowych jak: Kozienice, Ostrów Mazowiecka czy Sierpc. Najmniej korzystna sytuacja w zakresie struktur

społeczno-demograficznych panuje na obszarach stanowiących wewnętrzne i zewnętrzne peryferie regionu. Są to zarówno obszary położone pomiędzy strefami oddziaływania większych ośrodków miejskich (np. fragmenty powiatów węgrowskiego, płońskiego i białobrzeskiego), jak również położone blisko granic międzywojewódzkich (np. fragmenty powiatu mławskiego przy granicy z woj. warmińsko-mazurskim, sokołowskiego z woj. podlaskim, łosickiego z woj. podlaskim i lubelskim, zwolenńskiego i lipskiego z woj. lubelskim oraz przysuskiego z woj. łódzkim).

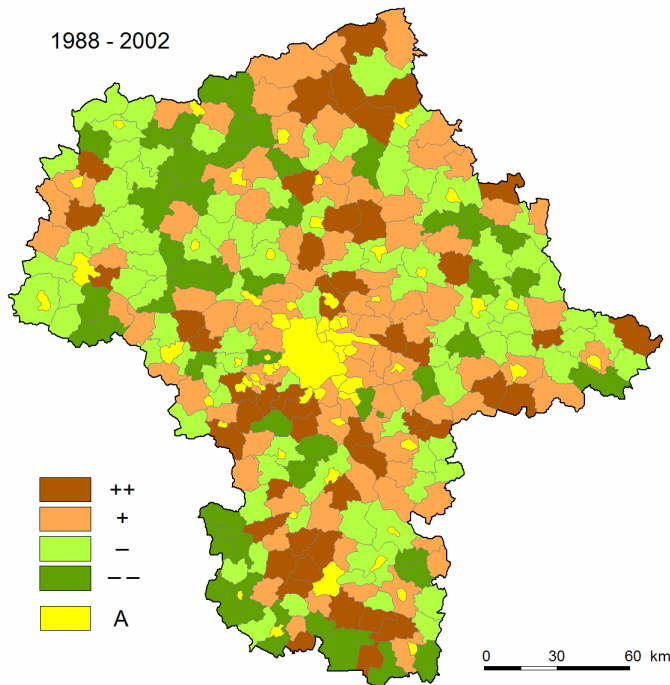

Ryc. 25. Wskaźnik społeczno-demograficzny na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 r.

Klasa: V - bardzo wysoka, IV - wysoka, III - średnia, II - niska, I - bardzo niska. A - miasta

Dyspersja przestrzenna wartości współczynnika społeczno-demograficznego w obydwu latach analizy jest bardzo podobna, o czym świadczy wysoki współczynnik korelacji pomiędzy obydwoma zbiorami zmiennych ($r=0,86$). Jednakże zauważalnych jest kilka bardzo istotnych zmian, wskazujących na kierunek procesów rozwoju społeczno-demograficznego zachodzących w okresie transformacji na obszarach wiejskich Mazowsza (ryc. 26). Przede wszystkim znacznej poprawie uległa sytuacja w strefie podmiejskiej Radomia – większość gmin z tego obszaru w 2002 r. charakteryzowała się wysokim poziomem rozwoju społeczno-demograficznego. Pozytywny trend wiązał się głównie z dużym napływem migracyjnym na te tereny, co w konsekwencji przyczyniło się zarówno do poprawy struktury wiekowej mieszkańców, jak również ich poziomu wykształcenia. Kolejną istotną zmianą, był proces kształtowania się symetrycznej strefy wysokich

wartości analizowanego wskaźnika wokół Warszawy. Na początku okresu transformacji zauważalna była wyraźna dysproporcja rozwoju społeczno-demograficznego pomiędzy obszarami położonymi na zachód i wschód od stolicy. W 2002 r. w dalszym ciągu gminy z powiatów warszawskiego zachodniego, pruszkowskiego i grodziskiego charakteryzowały się bardziej korzystnymi uwarunkowaniami struktur ludnościowych, jednakże jednostki z położone w powiatach wołomińskim, mińskim, otwockim oraz piaseczyńskim cechowały się wysoką i bardzo wysoką dynamiką pozytywnych zmian. Ponadto korzystny proces przemian zmiennych społeczno-demograficznych nastąpił na obszarze Kurpiowszczyzny (wybrane gminy powiatów pułtuskiego, makowskiego i ostrołęckiego). Wynikało to przede wszystkim z relatywnie wysokich wskaźników przyrostu naturalnego na tych terenach i poprawy struktury wiekowej mieszkańców oraz spadku migracji i ukształtowania bardziej korzystnych relacji współczynnika feminizacji. Z kolei najmniej korzystne przemiany nastąpiły na obszarach oddalonych powyżej 60 km od Warszawy (szczególnie gminy z powiatów płońskiego, mławskiego i żuromińskiego) oraz powyżej 30 km od Radomia.

Ryc. 26. Zmiana wartości wskaźnika społeczno-demograficznego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988-2002

Klasa: ++ - duży wzrost, + - wzrost, (-) - spadek, (--) - duży spadek. A - miasta

Za jedną z najważniejszych przyczyn uzyskanego zróżnicowania w zakresie czynników społeczno-demograficznych na obszarach wiejskich Mazowsza należy uznać selektywny proces migracji, który z różnym nasileniem odnotowywany jest już od lat 50. XX wieku. Migracji dokonują głównie młode osoby w wieku 20-30 lat (samotnie lub z dziećmi 0-5 lat), z zarysowującą się przewagą kobiet oraz lepiej wykształcone. Dlatego tereny odpływu migracyjnego stają się obszarami depopulacyjnymi, gdyż ich społeczeństwo starzeje się a z kolei obszary napływu migracyjnego są prężne demograficznie oraz cechują się lepszą charakterystyką poziomu wykształcenia.

5.3. Uwarunkowania infrastrukturalno-środowiskowe

Uwarunkowania infrastrukturalno-środowiskowe zostały opisane za pomocą trzech mierników: *Poziom wyposażenia w sieć wodociągową*, *Poziom warunków sanitarnych* i *Współczynnik uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym*.

5.3.1. Infrastruktura techniczna

Infrastruktura techniczna jest jednym z podstawowych elementów zagospodarowania przestrzennego i decyduje w dużej mierze o możliwościach rozwoju inicjatyw gospodarczych i przyciąganiu kapitału z zewnątrz, możliwościach modernizacji i wzrostu produkcji rolniczej oraz kształtowaniu wielofunkcyjności wsi i warunków życia mieszkańców. Infrastruktura techniczna odgrywa również szczególną rolę w kształtowaniu osadnictwa, jest jednym z elementów potencjału atrakcyjności regionalnej oraz pełni istotną funkcję w zachowaniu odpowiedniej jakości środowiska przyrodniczego. Niedostateczny stopień wyposażenia w infrastrukturę może stanowić zagrożenie degradacji środowiska przyrodniczego, barierę dla rozwoju społeczno-gospodarczego oraz obniżać warunki bytowe mieszkańców.

W ostatnich kilkunastu latach odnotowano dynamiczne zmiany *in plus* w zakresie wyposażenia obszarów wiejskich w sieć wodno-kanalizacyjną. Na Mazowszu, w okresie 1988-2002, długość sieci wodociągowej wzrosła 8-krotnie (z 2,8 tys. km do 22,4 tys. km), podczas gdy gęstość wzrosła z 8,3 km do 66,5 km na 100 km². Na początku analizowanego okresu było 51 gmin bez sieci wodociągowej, podczas gdy w 2002 r. tylko 5. Tak duży postęp cywilizacyjny i nadrobienie historycznych zapóźnień w jakości sieci infrastrukturalnych, możliwe było dzięki skoncentrowaniu działań samorządu lokalnego na tym zagadnieniu. Inwestycje te

były zapisane jako priorytetowe w lokalnych dokumentach strategicznych oraz stanowiły czołowe pozycje w budżetach większości gmin w Polsce.

Pomiędzy początkiem a końcem okresu badawczego zaobserwować można również istotne zmiany w zróżnicowaniu przestrzennym gęstości sieci wodociągowej na Mazowszu, co potwierdza relatywnie niski współczynnik korelacji liniowej $r=0,43$. W 1988 r. prawie 50% gmin cechowało się poziomem wyposażenia w sieć wodociagową poniżej 5 km na 100 km², stąd też przestrzeń regionu charakteryzowała się bardzo małym zróżnicowaniem w tym zakresie. W konsekwencji, poza nielicznymi gminami zlokalizowanymi koło Warszawy, Radomia, Płocka i Mławy, zdecydowana większość obszarów wiejskich Mazowsza pozbawiona była praktycznie urządzeń wodociagowych. W 2002 r., w wyniku dużych nakładów inwestycyjnych poczynionych w analizowanym okresie, długość sieci wodociagowej wzrosła w wartościach bezwzględnych praktycznie w każdej gminie (w 98% jednostek), jednakże wiązało się to także ze wzrostem względnych zróżnicowań wewnątrzregionalnych. Terenami o najwyższym poziomie wyposażenia w sieć wodociagową w dalszym ciągu pozostały strefy podmiejskie Warszawy i Radomia, a ponadto ukształtował się zwarty obszar gmin z podregionu ciechanowsko-płockiego. Na tych terenach gęstość sieci wodociagowej była przeszło 5-krotnie wyższa niż w większości gmin z podregionu ostrołęckiego-siedleckiego i radomskiego.

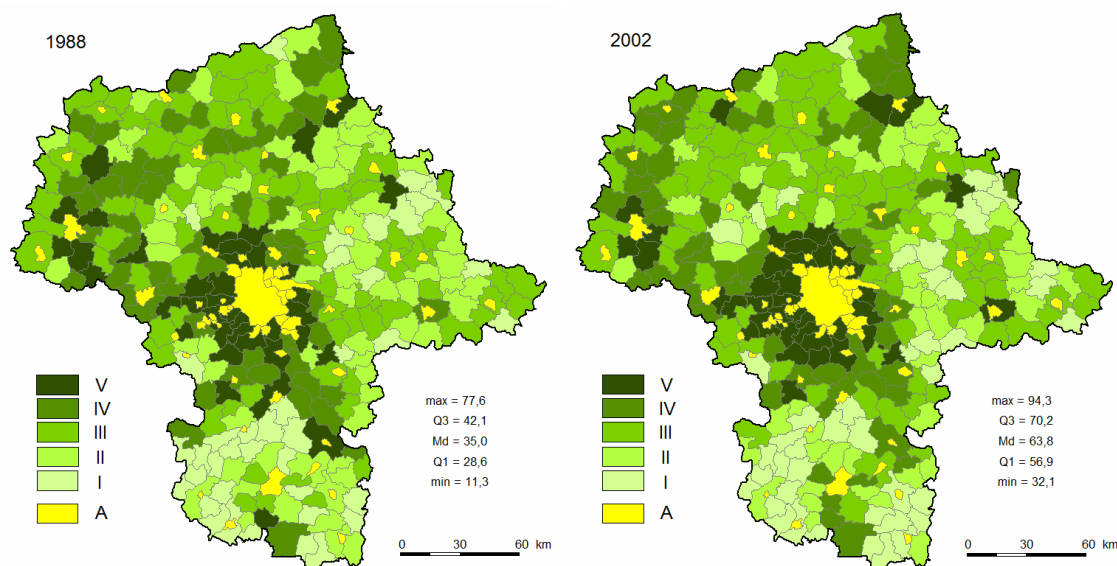
Zróżnicowania przestrzenne rozwoju infrastruktury technicznej, w tym sieci wodociagowej, powiązane są z szerokim spektrum uwarunkowań wynikających ze struktury sieci osadniczej, ukształtowania terenu, warunków techniczno-inżynierskich, procesów demograficznych, realizacji różnych programów finansujących rozbudowę urządzeń infrastrukturalnych oraz struktury gospodarczej regionu. W przypadku Mazowsza wydaje się, iż pierwszy z wymienionych czynników odgrywa dużo większą rolę dla zróżnicowań lokalnych, wewnątrz gminnych, niż w skali całego regionu. Jak wykazały badania przeprowadzone dla 1988 r., powszechność występowania różnych elementów infrastrukturalnych rośnie wraz ze wzrostem wielkościami miejscowości (na przykład w skali kraju jedynie 9% miejscowości poniżej 50 osób posiadało sieć wodociagową, podczas gdy już 33% o wielkości 200-500 osób i 66% zamieszkałych przez ponad 2000 osób) (Siemiński 1996). Pomimo, iż w skali regionalnej Mazowsze posiada w miarę homogeniczny charakter sieci osadniczej, istniejące zróżnicowania gęstości zaludnienia

powodują duże różnice nasycenia siecią wodociagową. Podobnie uwarunkowania techniczno-inżynierskie nie różnicują wyraźnie przestrzeni województwa, pod kątem występowania utrudnień w rozbudowie elementów gospodarki komunalnej. Najistotniejszy wpływ na dynamikę przyrostu i rozmieszczenie urządzeń z zakresu infrastruktury technicznej mają zatem uwarunkowania gospodarczo-finansowe oraz po części ruchy migracyjne. Na obszarach o przyspieszonym przebiegu procesów przemian gospodarczych odnotowywane jest niwelowanie różnic w zagospodarowaniu infrastrukturalnym, podczas gdy na większości pozostałych terenów notuje się ich pogłębianie. Jak wykazano przy analizie sytuacji finansowej gmin, na obszarach o dominacji funkcji rolniczej, samorządy uzyskują relatywnie niskie wpływy do budżetu, co znacznie utrudnia realizację wszystkich niezbędnych inwestycji infrastrukturalnych. Również dotychczasowy przebieg procesów demograficznych i migracyjnych oraz prognozowane zmiany liczby ludności w pewien sposób wpływają i muszą być uwzględniane przy określaniu potrzeb inwestycyjnych gmin w zakresie infrastruktury komunalnej.

W latach 90. jednym z najważniejszych problemów obszarów wiejskich była dysproporcja między zaopatrzeniem w wodę z wodociągów sieciowych a kontrolowanym usuwaniem ścieków. Dystans dzielący rozwój urządzeń dostawczo-odbiorczych świadczył o nieharmonijnym rozwoju sieci wodno-kanalizacyjnej oraz niewłaściwym rozumieniu procesu użycia wody w gospodarce i jej obiegu w środowisku. Tylko równomierny rozwój obydwu rodzajów sieci oraz trzeciego ważnego elementu, jakim są oczyszczalnie ścieków, może rzeczywiście przyczynić się do poprawy warunków bytowych ludności oraz stanu środowiska przyrodniczego. Brak rozwiniętego elementu odbierającego wykorzystaną wodę, grozi zanieczyszczeniem gleby i wód, wynikającym z odprowadzania ścieków bezpośrednio do gruntu. Dlatego elementy z zakresu infrastruktury sanitarnej należy uznać za nie tylko ważne indykatory warunków bytowych mieszkańców, ale również istotne uwarunkowania stanu środowiska.

Przestrzeń województwa mazowieckiego cechuje się dużym, choć wykazującym zdecydowaną tendencję do zmniejszania, zróżnicowaniem w zakresie poziomu warunków sanitarnych (ryc. 27). O ile w 1988 r. odsetek mieszkań posiadających kanalizację w pierwszym decylnie gmin wynosił 19%, a w dziesiątym 61%, to w 2002 r. różnica zmalała prawie dwukrotnie i wartości te osiągnęły poziom odpowiednio 44% dla grupy gmin o najniższym i 86% o najwyższym

poziomie wyposażenia. W obydwu latach analizy, najwyższymi wartościami miernika cechowały się gminy z obszaru metropolitalnego Warszawy. Dodatkowo strefa ta odznaczała się wyższym poziomem skanalizowania, przez co więcej niż przeciętnie w regionie mieszkań posiadało instalacje do odprowadzania nieczystości bezpośrednio do sieci kanalizacyjnej. Ponadto korzystne warunki były w strefach podmiejskich Płocka, Ostrołęki i Siedlec oraz w północno-zachodniej części województwa. Z kolei gminy, o najniższym poziomie wyposażenia mieszkań w instalacje kanalizacyjne, tworzyły zwarty obszar we wschodniej (powiaty: sokołowski, węgrowski i miński) oraz południowej (powiaty: białobrzeski, przysuski, szydłowiecki, lipski i zwoleński) części województwa. Pomimo relatywnie niewielkich zmian w rozkładzie przestrzennym opisywanego wskaźnika pomiędzy 1988 a 2002 r., należy podkreślić znaczną poprawę poziomu warunków sanitarnych w strefie podmiejskiej Radomia – wzrost odsetka mieszkań posiadających kanalizację z 33% do 64%. Powiązane to było z, podkreślanym już przy analizie uwarunkowań społeczno-demograficznych, intensywnym procesem suburbanizacji wokół tego miasta w latach 90. i obecnie oraz znaczną poprawą warunków bytowych na tym terenie.

Ryc. 27. Poziom warunków sanitarnych (odsetek mieszkań posiadających kanalizację) na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku

Klasa: V - bardzo wysoka, IV - wysoka, III - średnia, II - niska, I - bardzo niska. A - miasta.

Jak już wspomniano, do przestrzegania zasad zrównoważonego rozwoju na obszarach wiejskich, niezbędny jest prawidłowo ukierunkowany rozwój wszystkich

elementów gospodarki wodno-ściekowej, czyli urządzeń dostarczających wodę do odbiorcy, następnie odbierających zanieczyszczenia i na końcu je oczyszczających. W związku z dużymi zapóźnieniami w gospodarce komunalnej, samorządy gminne w okresie lat 90. zmuszone były do dokonywania wyboru pierwszeństwa przeprowadzanych inwestycji. Ze względów finansowych i utylitarnych władze lokalne decydowały się przede wszystkim na budowę sieci wodociągowej, odkładając inwestycje w sieć kanalizacyjną na później. Ponadto, niższe w porównaniu z wodociągami tempo inwestycji w zakresie kanalizacji wynikało między innymi z jej dużo wyższej kapitałochłonności i wymogów organizacyjnych. W związku z uwarunkowaniami techniczno-inżynierskimi i ekonomicznymi oraz strukturą osadniczą (rozproszona zabudowa), nie jest możliwe pełne zrównanie poziomu zwodociągowania i skanalizowania na obszarach wiejskich. Jednakże o ile w 2002 roku średnio w kraju na obszarach wiejskich dysproporcja w długości sieci wodociągowej i kanalizacyjnej była 7-krotna, o tyle na terenie Mazowsza różnica ta była 13-krotna. Nierównomierny rozwój tych dwóch rodzajów sieci należy ocenić niekorzystnie, ze względu na negatywne oddziaływanie nieoczyszczonych ścieków na środowisko naturalne oraz warunki życia mieszkańców.

5.3.2. Infrastruktura społeczna

Jednym z głównych celów kompleksowego planowania, jest zapewnienie harmonijnego rozwoju całej infrastruktury. O ile rozwój infrastruktury technicznej stanowi bazę dla realizacji polityki gospodarczej w danym układzie przestrzennym, o tyle rozwój infrastruktury społecznej powinien służyć do realizacji polityki społecznej. Infrastruktura społeczna to zespół urządzeń i instytucji publicznych z zakresu oświaty i wychowania, kultury, ochrony zdrowia, pomocy socjalnej i rekreacji, służących do normalnego funkcjonowania i zaspokajania potrzeb ludności. Potrzeby te są z reguły zmienne w czasie, rosną jakościowo i ilościowo wraz ze wzrostem gospodarczym regionów. Stąd też rozwój oraz racjonalne rozmieszczenie urządzeń infrastruktury społecznej wpływają i są powiązane nie tylko z warunkami życia ludności, ale pośrednio również z rozwojem gospodarczym.

Wychowanie przedszkolne to pierwszy etap kształcenia, który realizowany jest w przedszkolach i w oddziałach przedszkolnych przy szkołach podstawowych. Bardzo dużo dzieci z obszarów wiejskich uczęszcza głównie do tego drugiego typu placówek – przykładowo na Mazowszu w 2002 r., spośród ogółu dzieci obję-

tych wychowaniem przedszkolnym, zaledwie 13% dzieci w miastach chodziło do oddziału przedszkolnego, podczas gdy w miejscowościach wiejskich współczynnik ten ukształtował się na poziomie 57%. Placówki przedszkolne tego typu nie są w pełni przystosowane organizacyjnie i technicznie do pracy i pobytu w nich dzieci przedszkolnych. Jednakże ze względu na charakter układu osadniczego i utrudnioną dostępność komunikacyjną na wsi, oddziały przedszkole stanowią ważny element uzupełniający sieć placówek wychowania przedszkolnego.

W okresie 1988-2002 liczba przedszkoli na obszarach wiejskich w Polsce zmalała o ponad 40%. Jednakże należy pamiętać, iż równocześnie o 30% zmalała liczba dzieci w wieku 3-6 lat na obszarach wiejskich Mazowsza (w niektórych gminach nawet o 50%). Stąd też ogólny rozkład współczynnika uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnych miał bardzo podobne wartości w obydwu momentach analizy – w 1988 r. wynosił średnio 38%, podczas gdy w 2002 r. 34%. Są to wartości bardzo niskie w porównaniu z obszarami miejskimi (odpowiednio 60% i 70%) oraz państwami Europy Zachodniej (powyżej 90%). Ponadto niekorzystnie rozkłada się wartość analizowanego miernika w poszczególnych grupach wiekowych. O ile wśród 6-latków wychowanie przedszkolne jest w dużej mierze obowiązkowe i odbywa się w ostatnich grupach przedszkolnych lub klasach „zerowych” w oddziałach przedszkolnych przy szkołach podstawowych, to wśród dzieci młodszych współczynnik uczestnictwa osiąga kilku bądź kilkunastoprocentowe wartości. Powiązane jest to zarówno z brakiem oferty przedszkolnej na obszarach wiejskich (36% gmin woj. mazowieckiego w 2002 r. nie miało przedszkoli), relatywnie wysokimi kosztami finansowymi związanymi z uczęszczaniem dzieci do przedszkola, jak również tradycyjną formą wychowywania dzieci przez wielopokoleniowe rodziny.

Na początku lat 90. podmiotem prowadzącym przedszkola stał się samorząd gminny. Spowodowało to istotne zmiany w zróżnicowaniu przestrzennym wyposażenia obszarów wiejskich w ten pierwszy szczebel systemu oświatowego. Ze względu na wysokie koszty funkcjonowania przedszkoli, powiązane z rozproszonym systemem osadniczym i niską liczbą dzieci przypadających na jeden oddział (średnio trzykrotnie mniej niż w miastach), wiele gmin zdecydowało się na likwidację placówek przedszkolnych na swoim terenie. Stąd też zmiany jakie zaszły pomiędzy 1988 i 2002 r. w rozkładzie przestrzennym współczynnika uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym mają charakter dostosowywa-

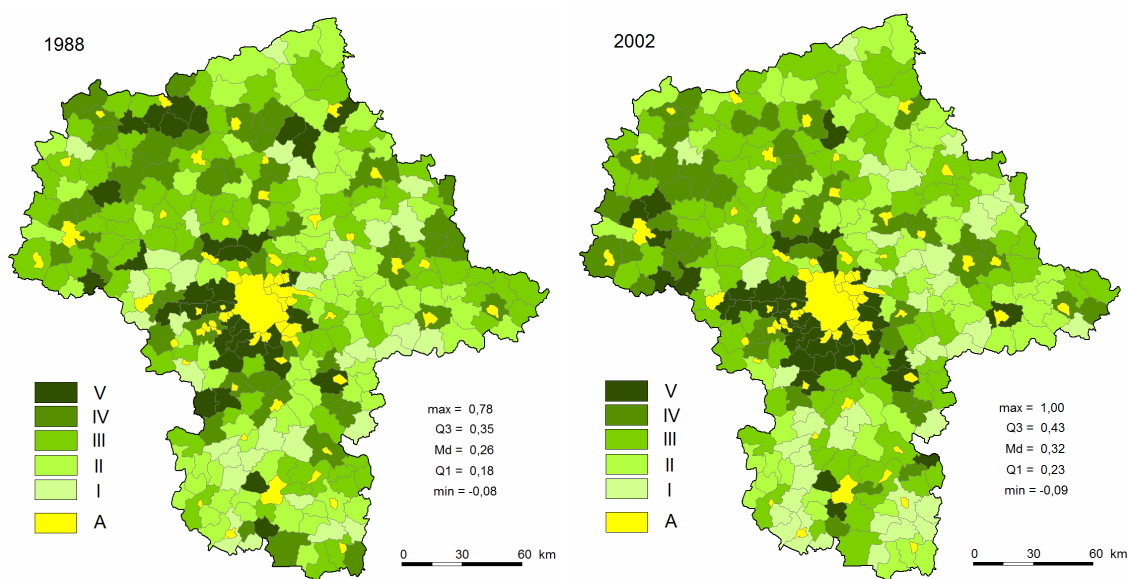
nia do realnych potrzeb mieszkańców i istniejących możliwości finansowych gmin. Najwyższe wartości analizowany miernik osiągnął na obszarach podmiejskich oraz o zdywersyfikowanej strukturze gospodarki (przykładowo gminy: Lesznów, Wiązowna, Raszyn z obszaru metropolitalnego Warszawy). Z kolei, obszary o najniższym odsetku dzieci objętych opieką przedszkolną, cechowały się dominacją rolnictwa w zatrudnieniu mieszkańców oraz relatywnie niskimi dochodami budżetów samorządów (przykładowo gminy: Czarnia z pow. ostrołęckiego, Chotcza z pow. lipskiego i Szydłowo z pow. mławskiego).

Przestrzenne rozmieszczenie elementów infrastruktury społecznej ma związek z szerokim spektrum uwarunkowań osadniczych, demograficznych i gospodarczych. Po pierwsze, duże rozproszenie i mała gęstość zaludnienia wpływają na spadek nasycenia instytucji publicznych zaspokajających potrzeby ludności. Bardzo duże rozproszenie miejscowości wiejskich występuje szczególnie na Mazowszu, gdyż prawie 60% z nich zamieszkuje mniej niż 200 osób. Z kolei najwyższymi wartościami współczynnika uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym na Mazowszu charakteryzują się obszary najgęściej zaludnione. Po drugie, przemiany struktury demograficznej wpływają na zapotrzebowanie poszczególnych elementów z zakresu infrastruktury społecznej w danym okresie czasu. Spadek wskaźnika przyrostu naturalnego w połączeniu z selektywnym procesem migracyjnym, skutkuje zmniejszonym zapotrzebowaniem na placówki wychowania przedszkolnego a zwiększonym na ośrodki ochrony zdrowia. Po trzecie, struktura gospodarcza (udział sektora rolniczego w zatrudnieniu i dochodach mieszkańców) wpływa w pierwszej kolejności na poziom dochodów samorządów lokalnych i możliwości inwestycyjne oraz dodatkowo na stopień zapotrzebowania poszczególnych elementów infrastruktury społecznej przez mieszkańców. Jak już wcześniej wspomniano, dużo mniejsze dochody gmin rolniczych zmusiły wiele samorządów do likwidacji placówek przedszkolnych. Równocześnie specyficzny typ pracy w rolnictwie w połączeniu z wielopokoleniowym modelem rodziny, powoduje zmniejszone zapotrzebowanie na instytucje wychowania przedszkolnego w gminach o dużym znaczeniu rolnictwa w strukturze gospodarczej.

5.3.3. Diagnoza

Wyposażenie infrastrukturalne obszarów w znaczący sposób warunkuje przebieg procesów gospodarczych oraz kształtuje warunki życia mieszkańców.

Przykładowo L. Ostrowski (1998, s. 11) twierdzi, iż infrastruktura techniczna i społeczna „*ma duży wpływ nie tylko na poprawę warunków bytu ludności, ale procentuje przyciąganiem na te tereny inwestorów krajowych i zagranicznych*”. Podobnie K. Heffner (2001, s. 119) twierdzi, iż „*rozbudowa lokalnych urządzeń infrastrukturalnych zmierza do zmniejszenia kosztów ponoszonych przez inwestorów lokalizujących działalność gospodarczą na obszarach wiejskich oraz do poprawy warunków życia, co także sprzyja nowym przedsięwzięciom gospodarczym*”. Budowa i modernizacja elementów infrastruktury technicznej i społecznej powiązana jest z realizacją wielorakich celów o charakterze endogenicznym: stymuluje inwestycje w sektorze prywatnym, poprawia warunki środowiskowe i zdrowotne, przyczynia się do osiągnięcia spójności terytorialnej, podnosi atrakcyjność danego obszaru dla przedsiębiorców zewnętrznych oraz potencjalnych migrantów.

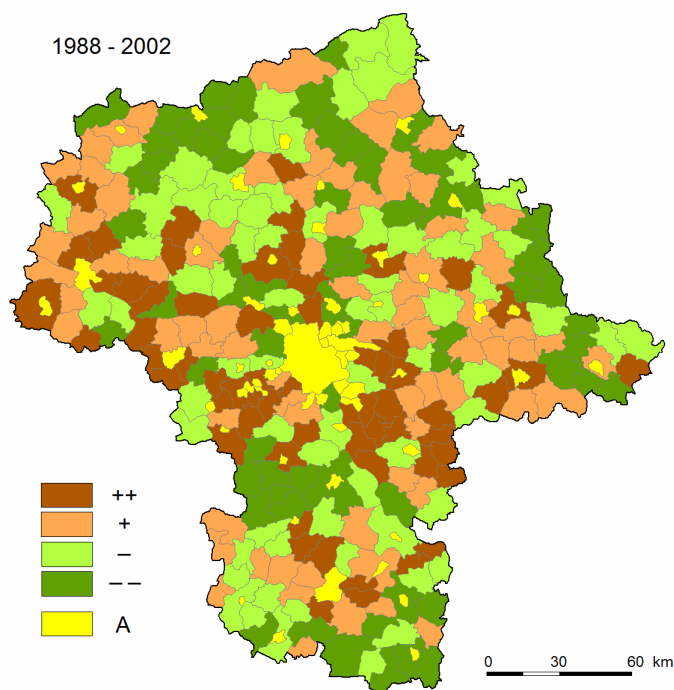
Ryc. 28. Wskaźnik infrastrukturalno-środowiskowy na obszarach wiejskich Mazowsza w 1988 i 2002 roku

Klasa: V - bardzo wysoka, IV - wysoka, III - średnia, II - niska, I - bardzo niska. A - miasta

Gminy położone w strefie podmiejskiej Warszawy oraz kilku mniejszych ośrodków subregionalnych (głównie Płocka, Radomia i Siedlec) i lokalnych (przede wszystkim wokół stolic powiatów ziemskich) charakteryzowały się najwyższymi wartościami cząstkowego wskaźnika infrastrukturalno-środowiskowego w obydwu latach analizy (ryc. 28). Ponownie, dużo większy obszar korzystniejszych uwarunkowań infrastrukturalno-środowiskowych cechował jednostki admini-

stracyjne położone w zachodniej (przykładowo gminy: Lesznów, Raszyn, Michałowice, Stare Babice), niż we wschodniej części obszaru metropolitalnego Warszawy (gmina Wiązowna). Ponadto, ponadprzeciętne wartości analizowanego miernika osiągnęło większość gmin z podregionu ciechanowsko-płockiego. Z kolei najmniej korzystna sytuacja w zakresie uwarunkowań infrastrukturalno-środowiskowych panuje na obszarach wiejskich z podregionów ostrołęcko-siedleckiego i radomskiego.

Pomimo bardzo wyraźnych zmian w wyposażeniu w sieć wodno-kanalizacyjną obszarów wiejskich Mazowsza w okresie lat 90. XX wieku, rozkład przestrzenny wskaźnika uwarunkowań infrastrukturalno-środowiskowych pozostawał bardzo podobny w obydwu momentach analizy (współczynnik korelacji liniowej $r=0,78$). Jednakże porównanie relatywnej zmiany wartości analizowanego wskaźnika, wskazuje na kilka istotnych tendencji w kształtowaniu uwarunkowań infrastrukturalnych w ostatnich latach (ryc. 29). Przede wszystkim bardzo pozytywna poprawa nastąpiła w gminach z drugiego i trzeciego pierścienia otaczającego Warszawę, co należy wiązać ze wzrostem gospodarczym na tych obszarach w okresie transformacji, wzrostem dochodów budżetów jednostek samorządowych oraz nasilonymi procesami suburbanizacji. Gminy z tych stref osiągnęły pod koniec okresu badawczego wartości zbliżone do tych odnotowywanych w jednostkach bezpośrednio sąsiadujących ze stolicą, a w następnych latach należy się spodziewać dalszego wyrównywania różnic między nimi. Kolejną symptomatyczną zmianą była również znaczna poprawa wartości wskaźnika uwarunkowań infrastrukturalno-środowiskowych w strefach podmiejskich Płocka i Radomia oraz w mniejszym zakresie również Siedlec. Wynikało to z dużego napływu migracyjnego na te obszary po 1988 r., w związku z czym systematycznie poprawiał się stan wyposażenia mieszkań w urządzenia z zakresu infrastruktury technicznej. Na pozostałych obszarach wiejskich Mazowsza trudno wskazać jednoznaczny trend przekształceń. Jak już wspomniano, za jedną z podstawowych przyczyn dokonujących się przemian w okresie transformacji, należy uznać wzrost niezależności decyzyjnej władz jednostek najniższego szczebla administracyjnego. Jednakże władze samorządowe w różny sposób wykorzystywały istniejące instrumenty prawne i finansowe w zarządzaniu gminą, stąd na obszarach wiejskich regionu zauważalna jest pewna mozaikowość kierunku zmiany wartości wskaźnika infrastrukturalno-środowiskowego.

Ryc. 29. Zmiana wartości wskaźnika infrastrukturalno-środowiskowego na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988-2002

Klasa: ++ - duży wzrost, + - wzrost, (-) - spadek, (--) - duży spadek. A - miasta

5.4. Identyfikacja wiejskich obszarów sukcesu na Mazowszu

Zagadnienie obszarów sukcesu cywilizacyjnego, bądź społeczno-gospodarczego, stanowi coraz powszechniejszą kategorię opisującą i wyjaśniającą zachodzące procesy rozwoju regionalnego. Wynika to przede wszystkim z kontekstu terminu „sukces”, który odnosi się do zmian stanu i struktury systemów terytorialnych w czasie oraz jednoznacznie wskazuje na pozytywny kierunek tych przemian. Ponadto osiągnięcie sukcesu na danym obszarze łączy się z zaangażowaniem posiadanych potencjałów wewnętrznych do stworzenia jak najlepszej bazy do dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego i absorpcji jak największej ilości środków z zewnątrz. W pojęciu „obszarów sukcesu” zawarty jest również szeroki zakres uwarunkowań odnoszący się do różnych aspektów rozwoju i poprzez tę jedną kategorię terminologiczną możliwe jest zastosowanie holistycznego podejścia badawczego.

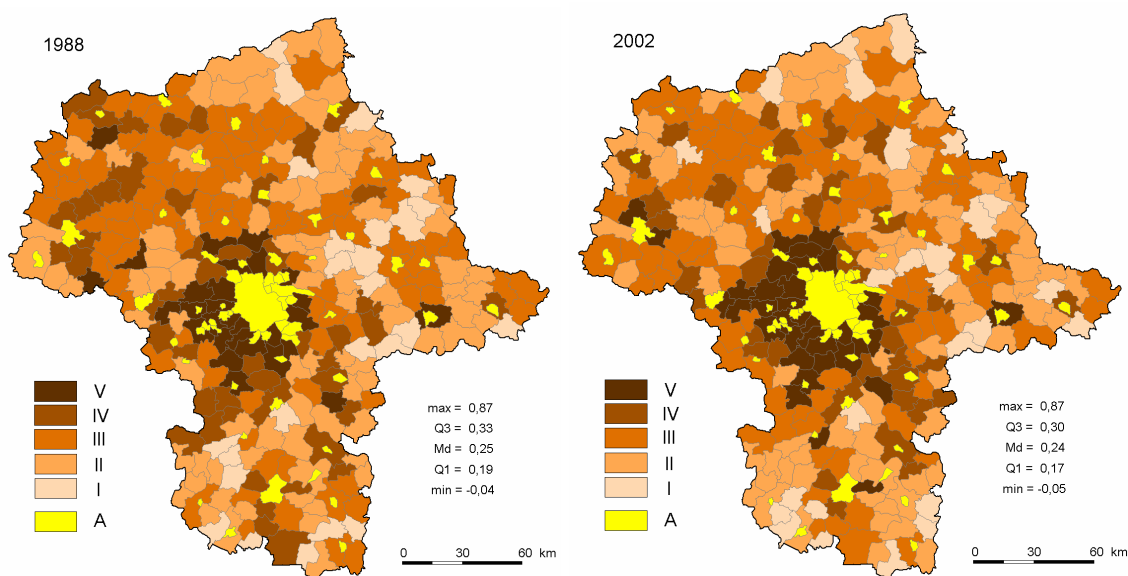
Rozwój endogeniczny opiera się w głównej mierze na wykorzystaniu wewnętrznych zasobów społeczno-ekonomicznych i środowiskowych do zaspokojenia potrzeb społeczności lokalnych. Zasoby endogeniczne stanowią potencjał

własny obszarów, składający się z zespołu uwarunkowań wynikających z położenia obszaru (gminy) oraz cech zamieszkujących go mieszkańców. Według Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości rozwój endogeniczny rozumiany jest jako „wzrost aktywności gospodarczej w oparciu o wewnętrzne przewagi konkurencyjne regionu lub danego obszaru” (*Angielsko-polski słownik...*, 2002, s. 48). Koncepcja rozwoju endogenicznego różni się od teorii egzogenicznej kilkoma podstawowymi założeniami – oprócz istotnej roli czynników ekonomicznych bierze pod uwagę szeroko pojmowane warunki życia mieszkańców, zakłada istnienie kilku alternatywnych modeli rozwoju danej jednostki lokalnej oraz zakłada przeniesienie ciężaru inwestycji na rozwój wiedzy i umiejętności społeczności lokalnych (Keane 1990).

Ponadto współcześnie, rozwój regionalny i lokalny definiowany jest jako wzrost i pozytywne zmiany wszystkich elementów danego układu przestrzennego, czyli potencjału i struktury gospodarczej, środowiska przyrodniczego, wyposażenia infrastrukturalnego, poziomu życia mieszkańców oraz ładu i zagospodarowania przestrzennego (Kudłacz 1999). W przypadku badania obszarów wiejskich coraz częściej mówi się o „zintegrowanym rozwoju wsi”. Według G. Nemes (2005) jest to ciągły proces obejmujący jednocześnie interwencje z zewnątrz oraz zarządzanie lokalne, których celem jest osiągnięcie wzrostu gospodarczego, poprawa warunków życia mieszkańców i zachowanie wiejskich wartości przyrodniczych oraz kulturowych. Dlatego biorąc pod uwagę wyróżnione powyżej trzy wskaźniki częściowe opracowano syntetyczny wskaźnik rozwoju cywilizacyjnego charakteryzujący trzy główne grupy uwarunkowań endogenicznych (gospodarczo-finansowe, społeczno-demograficzne i infrastrukturalno-środowiskowe).

Syntetyczny wskaźnik poziomu rozwoju endogenicznych uwarunkowań obszarów sukcesu na Mazowszu charakteryzował się podobnym zróżnicowaniem przestrzennym jak trzy analizowane wcześniej wskaźniki częściowe. Najwyższe wartości w obydwu okresach osiągnęły ponownie głównie gminy kształtujące strefę podmiejską Warszawy (ryc. 30). Pomimo bardzo dużego podobieństwa struktur przestrzennych w obydwu analizowanych okresach, zauważalne są pewne symptomatyczne przemiany. Po pierwsze, znacznemu rozszerzeniu przestrzennemu uległa strefa pozytywnego oddziaływania Warszawy – w 2002 r. gminy z najwyższej klasy tworzą bardzo zwarty obszar wokół stolicy. Po drugie, nieznaczne osłabienie wartości wskaźników odnotowano w podregionie

ciechanowsko-płockim. Po trzecie, na końcu badanego okresu zauważalne jest działanie procesów polaryzacyjnych w przestrzeni regionu – zarysowuje się wyraźny obszar rdzenia rozwojowego wokół Warszawy oraz kilka mniejszych obszarów o podwyższonym wartościach analizowanego wskaźnika wokół ośrodków subregionalnych. Pomędzy tymi obszarami utrwalają się obszary wewnętrznych peryferii rozwojowych (wewnątrzregionalne dysharmonie rozwoju) cechujące się niskimi wartościami większości analizowanych mierników.

Ryc. 30. Poziom rozwoju endogenicznych uwarunkowań obszarów sukcesu na Mazowszu w 1988 i 2002 roku

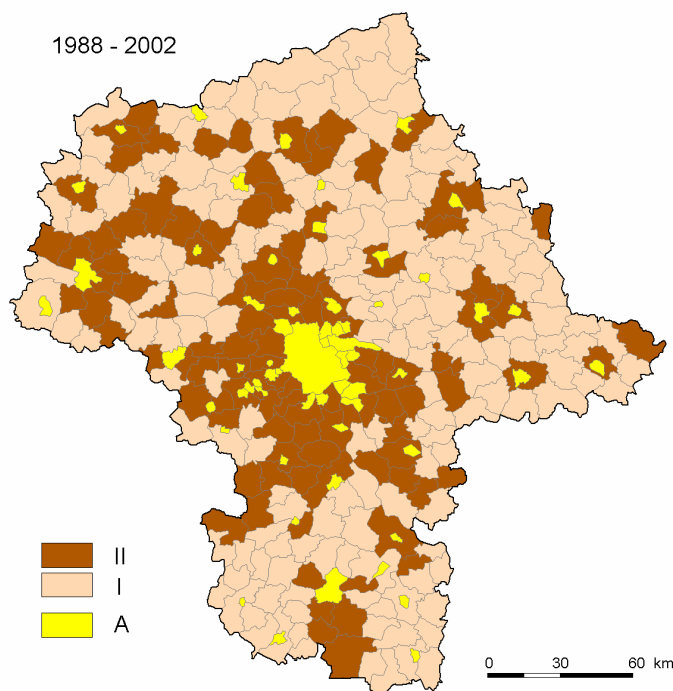
Klasa: V - bardzo wysoka, IV - wysoka, III - średnia, II - niska, I - bardzo niska. A - miasta

Ostatni etap analizy polegał na wyznaczeniu obszarów sukcesu na wsi w województwie mazowieckim. Za obszary sukcesu uznano gminy, które osiągnęły ponadprzeciętne wartości wszystkich wskaźników określających uwarunkowania rozwoju cywilizacyjnego oraz charakteryzowały się ich stabilną pozycją w obydwu momentach analizy. Innymi słowy, delimitację przeprowadzono za pomocą metody opartej na tabeli znaków. Za obszary sukcesu uznano 107 gmin, które zarówno w 1988 i 2002 r. cechowały się ponadprzeciętnym poziomem rozwoju cywilizacyjnego (tab. 6). Interesująca jest duża stabilność układów przestrzennych w regionie Mazowsza. Pomimo istotnych przemian okresu transformacji ustrojowej, aż 78% gmin nie zmieniło w zasadniczy sposób swojej pozycji. W obydwu momentach badania charakteryzowały się wartościami powyżej bądź poniżej średniej dla województwa.

Tab. 6. Liczba gmin zaliczonych do poszczególnych kategorii wskaźnika rozwoju cywilizacyjnego w 1988 i 2002 roku

		2002	
		+	–
1988	+	107	30
	–	30	107

Obszary sukcesu w przestrzeni województwa mazowieckiego koncentrują się w większości wokół Warszawy (ryc. 31). To właśnie Warszawa jest głównym czynnikiem sukcesu gospodarczego Mazowsza. Czynniki ten sprawia, że sytuacja Mazowsza jest wyjątkowa wśród wszystkich polskich regionów. Żaden inny region nie ma stolicy o tak dużym potencjale ekonomicznym i intelektualnym oraz porównywalnym znaczeniu krajowym i międzynarodowym. Jednocześnie w żadnym innym regionie nie ma tak dużych różnicowań w poziomie rozwoju gospodarczego jak w woj. mazowieckim. Rozwijając tak zarysowany zestaw uwarunkowań G. Gorzelak i M. Smętkowski (2005) dodają, iż między Warszawą a dalej od niej położonymi obszarami województwa zachodzą ogromne różnice w poziomie i strukturze rozwoju społeczno-gospodarczego i różnice te mają tendencję do pogłębiania się.

Ryc. 31. Delimitacja obszarów sukcesu z okresu 1988-2002 na Mazowszu

Klasa: II - obszary sukcesu, I - obszary pozostałe. A - miasta

Symptomatycznym jest fakt, iż ponownie znacznie większy zasięg przestrzenny gmin sukcesu zauważalny jest w zachodniej niż we wschodniej części obszaru metropolitalnego stolicy. Ponadto, wyróżnione obszary sukcesu koncentrują się w strefie podmiejskiej Płocka i w znacznie bardziej ograniczonym zakresie wokół Radomia. Również gminy sąsiadujące z większością ośrodków powiatowych zostały zaklasyfikowane do kategorii obszarów sukcesu. Zauważyć można pewną prawidłowość przestrzenną, iż stopniowo wraz ze wzrostem kategorii wielkościowej miasta oraz jego potencjału gospodarczego wzrasta obszar utworzonej wokół niego wiejskiej strefy sukcesu.

Przeprowadzona szczegółowa analiza wartości wszystkich mierników wykorzystanych w przeprowadzonej analizie wykazała, iż w obydwu momentach badawczych każdy z nich osiągnął wyższe wartości na zdelimitowanych obszarach sukcesu, niż poza nimi (tab. 7). Szczególna dysproporcja charakterystyczna była w przypadku wszystkich cech gospodarczo-finansowych, wykształcenia ludności oraz sieci wodno-kanalizacyjnej. Pozytywnie należy ocenić, iż różnice pomiędzy obszarami sukcesu i pozostałymi wykazują tendencję malejącą – wartości dla obydwu kategorii w 2002 roku były znacznie bliżej średniej regionalnej, niż miało to miejsce w 1988 roku. Pomimo, iż w dalszym ciągu odnotowywane są bardzo duże zróżnicowania wewnątrzregionalne, świadczyć to może o stopniowym zwiększaniu spójności regionalnej na terenie Mazowsza.

Tab. 7. Wartości analizowanych mierników w grupie gmin kształtujących obszary sukcesu i w pozostałych jednostkach w 1988 i 2002 roku (Mazowsze=100)*

	x_{i1}	x_{i2}	x_{i3}	x_{i4}	x_{i5}	x_{i6}	x_{i7}	x_{i8}	x_{i9}
1988 – sukces	123	126	145	126	106	90	149	124	106
1988 – pozost.	85	84	71	83	96	107	68	84	96
2002 – sukces	116	115	132	122	104	92	134	114	117
2002 – pozost.	90	91	79	86	98	105	78	91	89

* - oznaczenie mierników: x_{i1} - poziom przedsiębiorczości ludności, x_{i2} - poziom towarowości rolnictwa, x_{i3} - sytuacja finansowa gmin, x_{i4} - poziom wykształcenia ludności, x_{i5} - współczynnik feminizacji, x_{i6} - współczynnik obciążenia demograficznego (destymulanta), x_{i7} - poziom wyposażenia w sieć wodociagową, x_{i8} - poziom warunków sanitarnych, x_{i9} - współczynnik uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym.

Źródło: obliczenia własne.

5.5. Czynniki sukcesu na obszarach wiejskich Mazowsza

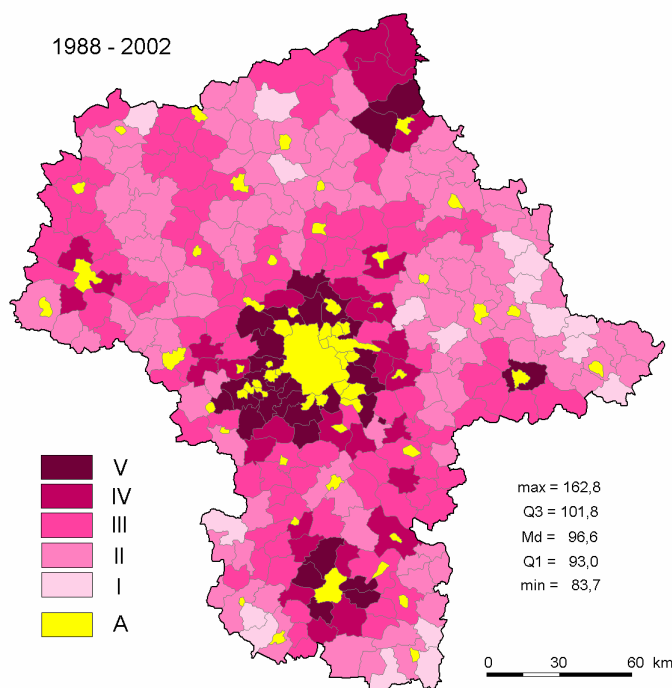
Funkcjonowanie i rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich w dużej mierze jest zdeterminowany ich położeniem na osi kontinuum miejsko-wiejskiego. Dlatego lokalizacja przestrzenna względem stolicy województwa wydaje się być podstawowym czynnikiem wyjaśniającym kształtowanie się obszarów sukcesu na Mazowszu. Jednakże jak wykazały przeprowadzone analizy dla poziomu ogólnopolskiego, spektrum czynników wpływających pozytywnie bądź negatywnie na procesy rozwojowe jest bardzo zróżnicowane. Obok grupy twardych czynników lokalizacyjnych znaczenia nabierają trudno wymierne czynniki o charakterze zasobów wewnętrznych jednostek samorządu lokalnego, takich jak kapitał ludzki i społeczny (zestaw norm, postaw i wartości) oraz instytucje i organizacje budujące klimat sprzyjający gospodarce rynkowej (Rosner 2007). Dlatego, do przeprowadzenia analizy wyjaśniającej dyspersję przestrzenną obszarów sukcesu, postanowiono z szerokiego zakresu czynników wykorzystać trzy – tendencje zmian ludnościowych, położenie w przestrzeni regionu oraz strukturę funkcjonalną obszarów wiejskich.

Tendencje zmian ludnościowych

Wskaźnika zmiany liczby ludności nie można zaliczyć do typowych czynników wyjaśniających różnice w poziomie rozwoju regionalnego. Jak już wcześniej ustalono, ludzie są zarówno adresatami rozwoju społeczno-gospodarczego, jak również jego realizatorami. W związku z czym trudno jest jednoznacznie oddzielić efekty decydujące o podjęciu decyzji o migracji (zależność: korzystna sytuacja gospodarcza regionu determinuje przemieszczanie ludności) od wpływu jaki migranci mają na rozwój danych obszarów (zależność: przybywające przedsiębiorcze i wykształcone osoby indukują pozytywne trendy rozwojowe w regionie). Jednakże wydaje się, że na pierwszym etapie, to korzystna sytuacja społeczno-gospodarcza obszarów implikuje napływ do nich ludności, a dopiero w następnym etapie w wyniku selektywnego procesu migracji, wzrasta ich potencjał społeczno-demograficzny i wiążący się z nim potencjał gospodarczy. Procesy koncentracji i dekoncentracji przestrzennej ludności stanowią jeden z fundamentalnych czynników określających kierunki trendów rozwoju regionalnego.

W okresie 1988-2002 liczba ludności na obszarach wiejskich Mazowsza wzrosła o ponad 10 tys. osób, czyli średniorocznie każda gmina powinna

zwiększać swoją liczebność o niespełna 3 osoby. Jednakże w rzeczywistości tempo zmian liczby mieszkańców było bardzo zróżnicowane przestrzennie (ryc. 32). Największy przyrost liczby mieszkańców charakterystyczny był dla zwartego obszarów wokół Warszawy (35 gmin), Radomia (10), Ostrołęki (6), Płocka (3) oraz Siedlca (1). Z kolei ponad 10% spadkiem liczby mieszkańców w badanym okresie charakteryzowały się miejscowości z peryferyjnie zlokalizowanych powiatów sokołowskiego, łosickiego, lipskiego oraz przysuskiego. Cechą charakterystyczną zmian liczby ludności na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988-2002 był niewielki w wartościach bezwzględnych ich spadek (20-30 osób rocznie) w przeważającej grupie jednostek administracyjnych oraz bardzo duży wzrost (powyżej 100 osób rocznie) w zaledwie kilkunastu gminach – szczególnie podwarszawskich (Piaseczno, Stare Babice, Lesznowola, Michałowice, Nieporęt) oraz punktowo w gminie Zakrzew pod Radomiem i gminie wiejskiej Siedlce. Przykładowo 10% gmin o największym spadku liczby mieszkańców, zmniejszało swoją populację średnio o 56 osób rocznie, podczas gdy 10% jednostek najbardziej zyskujących ludność, odnotowywała średnioroczny przyrost w badanym okresie o 161 osób. Procesy te implikują istotne zmiany w przestrzennym rozmieszczeniu ludności.

Ryc. 32. Zmiana liczby mieszkańców na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie 1988-2002 (1988 = 100)

Klasa: V - bardzo wysoka, IV - wysoka, III - średnia, II - niska, I - bardzo niska. A - miasta.

Procesy przestrzennych zmian w rozmieszczeniu liczby ludności na obszarach wiejskich Mazowsza w okresie transformacji społeczno-gospodarczej były więc związane z dwoma podstawowymi tendencjami: koncentracją osób na najgęściej zaludnionych obszarach wiejskich i wyludnianiem obszarów o niskim zaludnieniu. Procesy migracyjne oraz wynikające z nich zmiany liczby mieszkańców charakteryzują się dużą inercją w czasie. Tendencje demograficzne zarysowane w przeciągu ostatnich lat, są również prognozowane przez GUS na kolejne kilkanaście lat (do 2030 roku). Największy przyrost liczby ludności na Mazowszu mają zanotować powiaty z pierwszego i drugiego pierścienia wokół Warszawy, powiat ziemski radomski oraz niektóre inne wybrane obszary wiejskie. Z kolei największy spadek liczby ludności, sięgający na niektórych obszarach ponad 20%, dotknie większość gmin z podregionu ostrołęcko-siedleckiego, częściowo z ciechanowsko-płockiego oraz zewnętrzne fragmenty podregionu radomskiego.

Szczegółowa analiza zmian liczby mieszkańców w okresie 1970-2002 na wyznaczonych obszarach sukcesu i na pozostałych obszarach wiejskich Mazowsza potwierdziła zarysowane powyżej wnioski ogólne (tab. 8). W całym badanym okresie, jak również w jego poszczególnych częściach, obszary sukcesu cechowały się przyrostem rzeczywistej liczby mieszkańców, podczas gdy pozostałe obszary ich ubytkiem. Za symptomatyczne należy jednakże uznać, iż znaczący przyrost ludności na obszarach sukcesu nastąpił w zasadzie w okresie transformacji społeczno-gospodarczej. W poprzednich latach liczba mieszkańców utrzymywała się na podobnym poziomie. Powiązane to było z nasileniem się procesów suburbanizacyjnych w latach 90. – zarówno wokół Warszawy i ośrodków subregionalnych, jak również wokół mniejszych centrów lokalnych (wybranych ośrodków powiatowych). Z kolei tereny wiejskie Mazowsza niezaklasyfikowane jako obszary sukcesu, cechował ciągły spadek liczby mieszkańców. Zarówno we wcześniejszych latach, jak również ostatnio, obszary te charakteryzują się niekorzystnymi procesami depopulacyjnymi. W konsekwencji tak zarysowanych procesów, wzrasta gęstość zaludnienia na obszarach sukcesu, a spada na terenach pozostałych. Należy jednakże wskazać, iż proces koncentracji przestrzennej jest procesem samoczynnym, a u jego źródeł leży dążność do maksymalizacji indywidualnych korzyści przez poszczególne osoby czy podmioty gospodarcze. Migranci opuszczają miejsca nieatrakcyjne, w których bodźce wypychające są relatywnie silne, a kierują się do takich miejsc, które charakteryzują się występowaniem bodźców

przyciągających. Stąd też rzeczą jak najbardziej oczekiwaną jest, iż obszarami największego napływu ludnościowego są miejscowości oferujące migrantom znacznie lepsze warunki życia oraz charakteryzujące się wyższym potencjałem gospodarczym, czyli wyznaczone w niniejszej analizie obszary sukcesu.

Tab. 8. Zmiana liczby mieszkańców w okresie 1970-2002 na wyznaczonych obszarach sukcesu i na pozostałych obszarach wiejskich Mazowsza

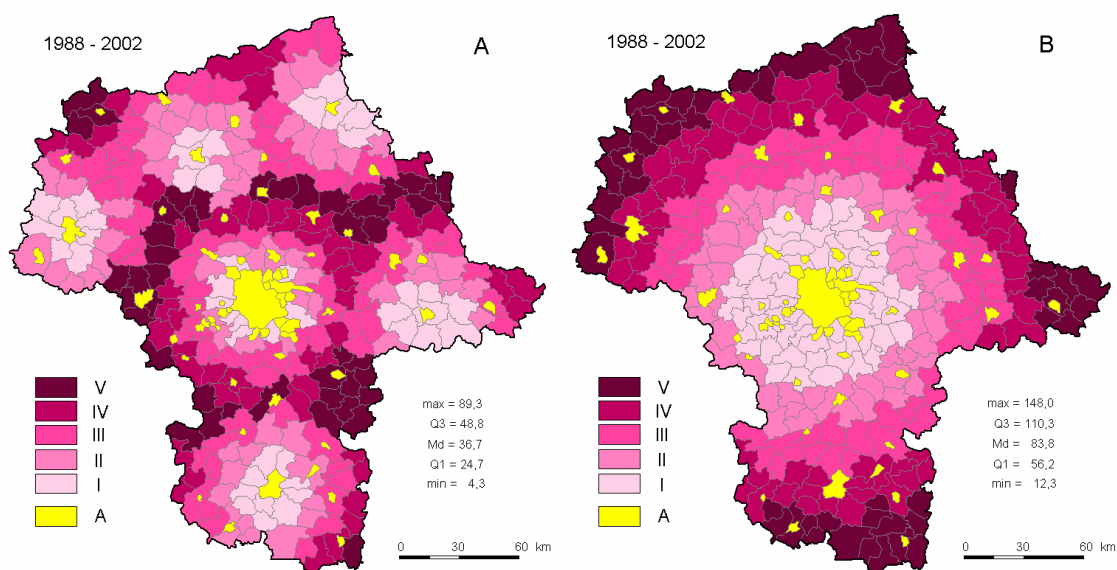
Typ obszaru	Zmiana liczby mieszkańców			Gęstość zaludnienia 1970	Gęstość zaludnienia 2002
	1970-2002 (1970=100)	1978-2002 (1978=100)	1988-2002 (1988=100)		
Obszary sukcesu	107,2	107,2	105,8	69,6	74,6
Pozostałe obszary	87,4	92,6	96,0	51,7	45,2

Źródło: obliczenia własne.

Położenie w przestrzeni regionu

Przestrzenny wymiar społeczno-ekonomicznej działalności ludzi jest w dużym stopniu kształtowany przez dystans i lokalizację. Sformułowane w 1970 r. Pierwsze Prawo Geografii Toblera mówi, iż w przestrzeni „wszystko jest związane ze wszystkim innym, przy czym bliższe rzeczy są bardziej związane niż rzeczy odległe” (cyt. za Janc 2007, s. 91). Obszary wiejskie położone w sąsiedztwie dużych miast korzystają w sposób bezpośredni i pośredni ze swoich lokalizacji (są bliżej gospodarczego rdzenia rozwojowego), podczas gdy do dalej położonych jednostek nie docierają pozytywne impulsy generowane przez centrum.

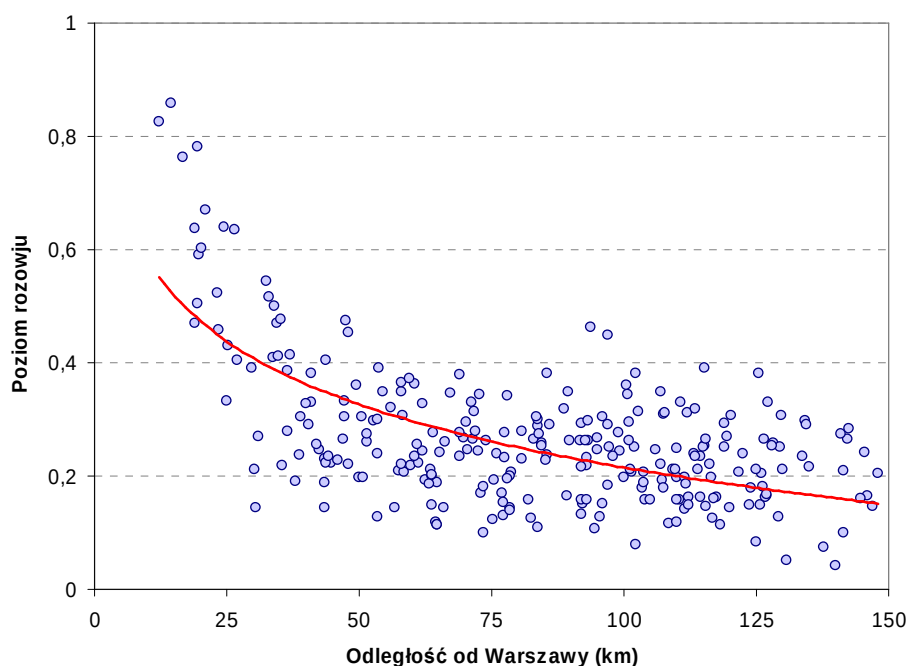
Szczegółowe analizy wpływu odległości od centrów rozwojowych na kształtowanie się obszarów sukcesu na wsi przeprowadzono dla dwóch poziomów przestrzennych. W pierwszym przypadku jako zmienną wyjaśniającą zastosowano odległość gmin wiejskich do jednego z ośrodków subregionalnych (Radom, Płock, Siedlce, Ostrołęka, Ciechanów i Warszawa). Do wyznaczenia potencjalnych stref oddziaływania tych miast zastosowano nieco zmodyfikowany podział zamieszczony w *Strategii rozwoju województwa mazowieckiego*, który z kolei został opracowany w oparciu o powiązania komunikacyjne. Drugim poziomem odniesienia była skala regionalna i jako zmienną potraktowano dystans do stolicy województwa – Warszawy (ryc. 33).

Ryc. 33. Odległości gmin wiejskich Mazowsza do ośrodków subregionalnych (A) oraz do Warszawy (B)

Klasa: V - bardzo wysoka, IV - wysoka, III - średnia, II - niska, I - bardzo niska. A - miasta.

Większość gmin o najwyższych wartościach wskaźnika poziomu rozwoju endogenicznych uwarunkowań obszarów sukcesu położona jest w odległości drogowej do 50 km od centrum Warszawy (ryc. 34). Do tego dystansu zaznacza się największy wpływ stolicy na poziom rozwoju gmin.

Ryc. 34. Wartości poziom rozwoju endogenicznych uwarunkowań obszarów sukcesu na Mazowszu w zależności od odległości gminy od Warszawy (współczynnik korelacji liniowej Pearsona $r=-0,53$)

Również szczegółowa analiza odległości do Warszawy z obszarów sukcesu i z pozostałych obszarów wykazała istotny wpływ lokalizacji przestrzennej w procesie kreacji pozytywnych trendów rozwojowych. Średnia odległość ze stolicy do gmin sukcesu jest o $\frac{1}{3}$ mniejsza niż do pozostałych jednostek (tab. 9).

Tab. 9. Średnia odległość do Warszawy z wyznaczonych obszarów sukcesu i z pozostałych obszarów wiejskich Mazowsza

Typ obszaru	Średnia odległość
Obszary sukcesu	68,9 km
Pozostałe obszary	91,8 km

Interesujące zależności wykazała analiza odległości od gmin sukcesu i pozostałych obszarów do ośrodków subregionalnych. W przypadku strefy oddziaływania Warszawy zaobserwowano równie silną zależność zmiennej odległości jak w przypadku analiz dla wszystkich gmin województwa. Wynik taki ma duży związek z procesami suburbanizacji oraz tworzeniem się obszaru metropolitalnego stolicy. Duża aktywność gospodarcza w strefie podmiejskiej wynika z faktu, iż tworzy ona jeden układ funkcjonalny z Warszawą. Stąd też wpływ dużego i prężnego ekonomicznie miasta na swoją strefę oddziaływania jest dostrzegalny (również statystycznie). W tym miejscu warto przytoczyć wyniki badań J. Bańskiego (2005) z których wynika, iż w odległości do 20 km od Warszawy zlokalizowanych było w 1999 roku 215 podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców, w odległości 40 km 114, a przy dystansie 60 km już tylko 84. W grupie gmin pozostających pod wpływem Warszawy, aż 58% zostało zaklasyfikowanych do obszarów sukcesu. Zupełnie inny wynik otrzymano przy analizie oceny wpływu odległości do pięciu mniejszych ośrodków subregionalnych na kształtowanie się obszarów sukcesu (tab. 10). O ile w przypadku Płocka i Radomia zaobserwowano różnicę pomiędzy średnią odległością do ośrodka subregionalnego z obszarów sukcesu i z pozostałych gmin, to w przypadku Ciechanowa, Ostrołęki i Siedlec nie odnotowano żadnej różnicy. Wynika to z większej wielkości i wyższego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego Płocka i Radomia w stosunku do pozostałych ośrodków subregionalnych. Zaledwie $\frac{1}{4}$ gmin pozostających w strefie oddziaływania ośrodków subregionalnych (z wyjątkiem Płocka) została zaklasyfikowana do obszarów sukcesu. Wynika to z jednej strony ze znacznego oddalenia od Warszawy, przez

co na obszary te nie docierają pozytywne impulsy rozwojowe generowane przez aglomerację stołeczną, a z drugiej strony istniejące ośrodki subregionalne nie posiadają wystarczająco wysokiego własnego potencjału rozwojowego, aby przyczyniać się do stymulowania procesów rozwojowych na otaczających ich obszarach wiejskich.

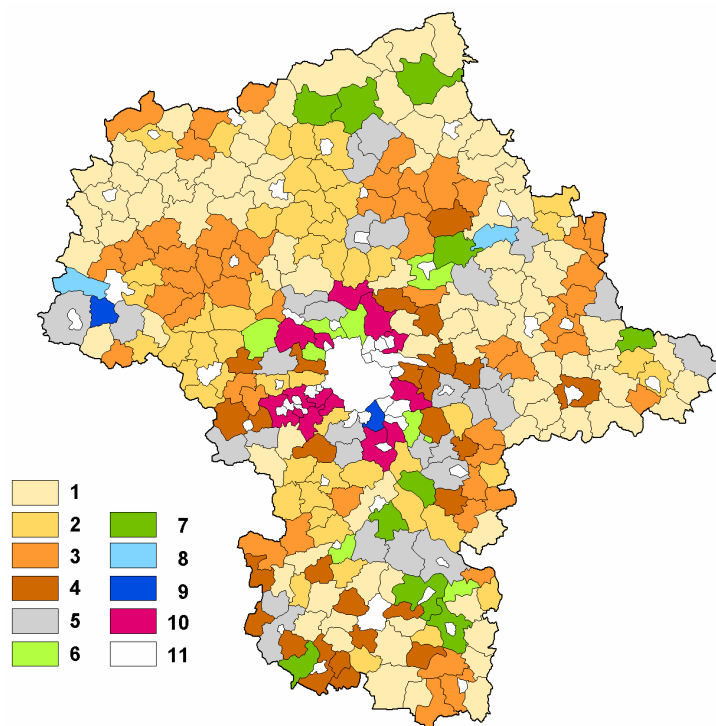
Tab. 10. Średnia odległość do ośrodków subregionalnych z wyznaczonych obszarów sukcesu i z pozostałych obszarów wiejskich Mazowsza

Ośrodek subregionalny	Średnia odległość (km)		Udział gmin	
	Obszary sukcesu	Pozostałe obszary	Obszary sukcesu	Pozostałe obszary
Ciechanów	31,5	33,4	32%	68%
Ostrołęka	38,6	34,3	24%	76%
Płock	25,5	30,7	50%	50%
Radom	22,6	34,7	18%	82%
Siedlce	32,7	31,7	23%	77%
Warszawa	41,8	55,3	58%	42%

Struktura funkcjonalna obszarów wiejskich

Struktura funkcjonalna gmin wynika z uwarunkowań historycznych, przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych. Do szczegółowej analizy wyjaśniającej kształtowanie wiejskich obszarów sukcesu na Mazowszu postanowiono wykorzystać opisany w rozdziale 3 podział zaproponowany przez J. Bańskiego i W. Stołę (2002). Według tej klasyfikacji obszary wiejskie Mazowsza pełnią głównie funkcje powiązane z rolnictwem (77% ogółu gmin, podczas gdy średnio w kraju takich jednostek jest 56% – ryc. 35). Spośród tej grupy najliczniej reprezentowana jest klasa o przewadze rolnictwa mało intensywnego i niskotowarowego (30% gmin). Obszary z tej klasy zlokalizowane są głównie w znacznym oddaleniu od aglomeracji warszawskiej, w pobliżu granic z sąsiednimi województwami. Gminy o przewadze rolnictwa intensywnego i towarowego położone są głównie na obszarach cechujących się wysokimi wartościami wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Gminy z przewagą funkcji leśnej stanowią niewielki odsetek całego terytorium, ze względu na niski wskaźnik lesistości w województwie mazowieckim. Podobnie funkcja turystyczna ogranicza się tylko do pojedynczych lokalizacji (np.

uzdrowisko Konstancin-Jeziorna). Gminy o przewadze lub współdziale funkcji pozarolniczych (w tym szczególnie mieszkaniowych) skoncentrowane są właściwie wyłącznie w zwartej strefie otaczającej Warszawę.

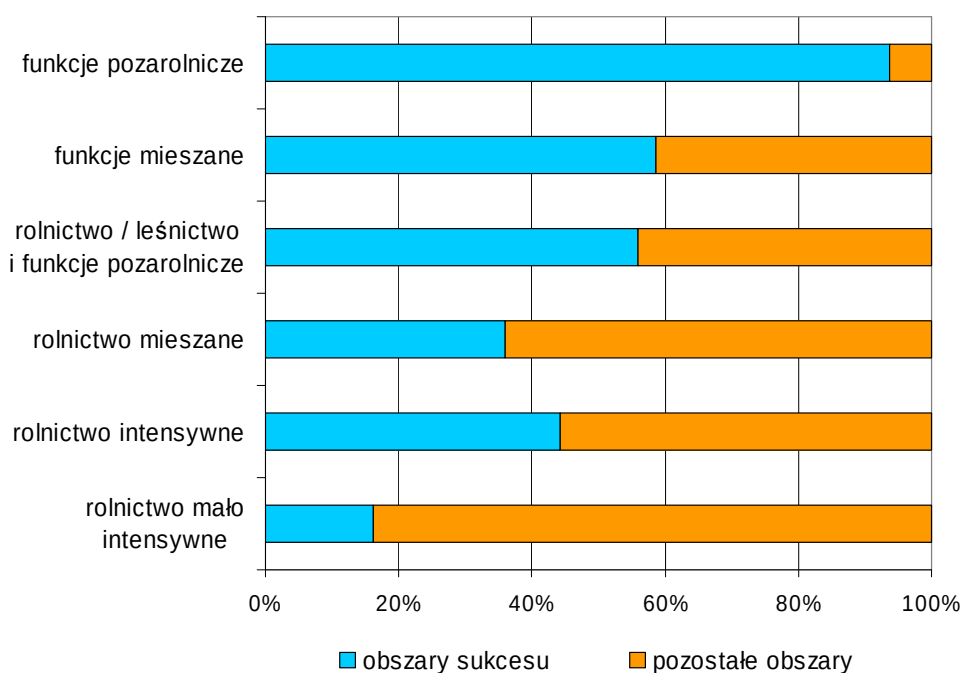
Ryc. 35. Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Mazowsza, 2000

1 – rolnictwo mało intensywne i mało towarowe, 2 – rolnictwo intensywne i towarowe, 3 – rolnictwo mieszane z udziałem 1 i 2, 4 – rolnictwo i funkcje pozarolnicze, 5 – funkcje mieszane, 6 – leśnictwo z udziałem funkcji pozarolniczych, 7 – leśnictwo z udziałem rolnictwa, 8 – turystyka z udziałem rolnictwa, 9 – turystyka z udziałem funkcji pozarolniczych, 10 – funkcje pozarolnicze, 11 – miasta

Źródło: Bański, Stola, 2002.

Analiza zależności pomiędzy obszarami sukcesu a strukturą funkcjonalną gmin pozwala na wyciągnięcie interesujących wniosków. Przede wszystkim należy podkreślić, iż prawie wszystkie gminy pełniące funkcje pozarolnicze (turystyczne, usługowe, mieszkaniowe) zostały zaklasyfikowane jako obszary sukcesu (ryc. 36). Wynika to przede wszystkim z dobrej lokalizacji przestrzennej, wysokiego poziomu przedsiębiorczości mieszkańców, wysokich wpływów do budżetu lokalnego, korzystnych tendencji społeczno-demograficznych oraz zadowalającego wyposażenia infrastrukturalnego. Jednakże najciekawszych wniosków dostarcza analiza struktury gmin z pozostałych klas funkcjonalnych, gdyż obszary te nie posiadają już tak korzystnych uwarunkowań. Gminy z dominacją rolnictwa towarowego trzykrotnie częściej osiągają sukces, niż jednostki w których dominuje rolnictwo

drobnoskalowe i niskotowarowe. Odsetek gmin sukcesu w ogólnej liczbie jednostek charakteryzujących się rolnictwem mieszanym osiągnął z kolei wartość pomiędzy miarą dla klasy rolnictwa nisko- i wysokotowarowego, co potwierdza przejściowy charakter tej klasy. Ponad połowa gmin posiadająca wielofunkcyjną strukturę gospodarki (rolnictwo i leśnictwo wraz z funkcjami pozarolniczymi oraz jednostki o funkcjach mieszanych) została zaklasyfikowana do obszarów sukcesu. Z przeprowadzonej analizy wynika, iż prawdopodobieństwo zaistnienia sukcesu wzrasta zarówno wraz ze zwiększaniem się udziału sektorów pozarolniczych w strukturze gospodarczej gmin, jak również wraz ze wzrostem poziomu towarowości produkcji rolnej. Wniosek ten potwierdza podnoszone postulaty, o konieczności wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich oraz dywersyfikowania struktury gospodarczej gmin i źródeł utrzymania mieszkańców.

Ryc. 36. Udział gmin sukcesu i pozostałych gmin w poszczególnych klasach struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich Mazowsza

6. Podsumowanie

Współczesny rozwój społeczny i gospodarczy w Polsce stwarza dogodne warunki do osiągnięcia sukcesu gospodarczego. Sukces gospodarczy osiągają przede wszystkim obszary miejskie, które rozwijają się bardzo intensywnie. Chodzi przy tym o miasta duże, które najbardziej skorzystały na transformacji gospodarczej po 1989 roku.

Rozwojowi podlegają też obszary wiejskie i małe miasteczka, ale jest on tam zdecydowanie wolniejszy. Ostatnie lata cechuje więc wzrost dynamiki procesów polaryzacji przestrzennej. Rosną dysproporcje pod względem rozwoju gospodarczego pomiędzy regionami i w ujęciu kontinuum miasto-wieś.

Wśród obszarów wiejskich, które osiągnęły sukces można wyróżnić: lokalne ogniska sukcesu, obszary progresji i obszary konkurencyjnego rolnictwa. Lokalne ogniska sukcesu – to gminy wiejskie lub zespoły gmin o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego. Obszary takie koncentrują się w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich oraz na Pobrzeżu Bałtyckim. Bardzo niewiele gmin stanowiących lokalne ogniska sukcesu jest na obszarach peryferyjnych (typowo wiejskich). Wiejskie obszary progresji cechuje stały trend wzrostu gospodarczego. U jego podstaw leży pomyślna realizacja przedsięwzięć społecznych i gospodarczych. Największa koncentracja gmin zaliczonych do tej kategorii występuje w okolicy Warszawy i Poznania oraz na Kaszubach i w południowo-zachodniej części Małopolski. Niewielkie ich skupiska towarzyszą innym aglomeracjom miejskim (Łódź, Wrocław, Toruń-Bydgoszcz, Lublin, Olsztyn, Kielce, Radom, Koszalin, Gorzów Wielkopolski). Z kolei obszary konkurencyjnego rolnictwa charakteryzują wysokie nakłady inwestycyjne na gospodarkę rolną, pozwalające osiągać produkcję rolną na poziomie gwarantującym utrzymanie wiodącej roli funkcji rolniczej (konkurencyjnej w stosunku do innych sektorów gospodarki). Największy obszar konkurencyjnego rolnictwa tworzy grupa gmin ciągnących się szerokim pasem od południowej Wielkopolski, przez Kujawy, po Żuławy Wiślane i południowo-wschodnią część Warmii.

Z przeprowadzonych badań wynika, że najbardziej podatne na sukces gospodarczy są obszary wokół dużych miast. W efekcie nagromadzenia szeregu zjawisk społecznych (napływ migracyjny, aktywność mieszkańców, wysoki poziom wykształcenia) i ekonomicznych (napływ inwestycji, ruch budowlany, wysoki

poziom wyposażenia w infrastrukturę, sąsiedztwo dużego rynku zbytu i rynku pracy) sprzyjających rozwojowi gospodarczemu są one nawet „skazane” na sukces. Im dalej w kierunku peryferii, tym trudniej o osiągnięcie sukcesu gospodarczego nie związanego z działalnością rolniczą. Obszary wiejskie położone w większej odległości od krajowych lub regionalnych centrów ekonomicznych są zdecydowanie mniej atrakcyjne dla inwestorów oraz mają mniejsze szanse rozwoju różnorodnych funkcji gospodarczych. Sukces gospodarczy wymaga wystąpienia szeregu sprzyjających uwarunkowań, wśród których stosunkowo ważną rolę odgrywa aktywność społeczna mieszkańców oraz kompetencje i aktywność lokalnych władz samorządowych.

W skali ogólnej można zaproponować następujące trzy podstawowe grupy czynników sukcesu: czynniki lokalizacyjne, czynniki społeczno-ekonomiczne, czynniki techniczno-organizacyjne. Wśród czynników lokalizacyjnych najważniejszą rolę odgrywa sąsiedztwo dużej aglomeracji miejskiej. Gminy zlokalizowane wokół miast były w największej ilości identyfikowane, jako wiejskie obszary sukcesu. Wśród czynników społeczno-ekonomicznych wiodącą rolę odgrywa aktywność ekonomiczna mieszkańców i inwestorów zewnętrznych. Pierwszy z czynników wskazuje na wewnętrzny potencjał gminy, drugi zaś ma charakter oddziaływania z zewnątrz. Natomiast wśród czynników techniczno-organizacyjnych, w zależności od położenia gminy pierwszoplanową rolę odgrywa wyposażenie w infrastrukturę techniczną lub aktywność władz lokalnych.

Udział i znaczenie poszczególnych czynników w genezie sukcesu jest bardzo zróżnicowany. Idealnym rozwiązaniem byłoby wystąpienie wszystkich wymienionych. Najczęściej jednak o sukcesie decydują jeden lub dwa czynniki wiodące, uzupełnione na ogół przez inne, o charakterze drugoplanowym.

Podstawą kształtowania się lokalnych ognisk sukcesu i wiejskich obszarów progresji są czynniki lokalizacyjne, a wśród nich głównie położenie w sąsiedztwie aglomeracji miejskiej. Inne czynniki z tej grupy (baza surowcowa, atrakcyjne walory turystyczne) mają bardzo „jednostkowy” charakter. Atrakcyjna lokalizacja jest przyczyną pojawienia się też innych czynników stymulujących rozwój.

W genezie obszarów konkurencyjnego rolnictwa oddziaływanie czynników sukcesu ma bardziej równomierny rozkład, toteż trudniej wskazać wiodące czynniki sukcesu. Mniejsze znaczenie mają czynniki lokalizacyjne. Sukces gospodarczy jest w tym wypadku efektem splotu wielu korzystnych zjawisk społecznych

i ekonomicznych wynikających z aktywności gospodarczej mieszkańców i lokalnych władz, inwestycji zewnętrznych oraz kapitału społecznego dysponującego dużym potencjałem.

Badania w skali regionalnej wykazały, iż obszary sukcesu w przestrzeni województwa mazowieckiego koncentrują się w większości wokół Warszawy. Ponadto, wyróżnione obszary sukcesu znajdują się w strefie podmiejskiej Płocka i w znacznie bardziej ograniczonym zakresie wokół Radomia. Również gminy sąsiadujące z większością ośrodków powiatowych zostały zaklasyfikowane do kategorii obszarów sukcesu. Zauważyć można pewną prawidłowość przestrzenną, iż stopniowo wraz ze wzrostem kategorii wielkościowej miasta oraz jego potencjału gospodarczego wzrasta obszar utworzonej wokół niego wiejskiej strefy sukcesu. Porównując dane z 1988 i 2002 roku za symptomatyczną należy uznać dużą stabilność układów przestrzennych w regionie Mazowsza, gdyż prawie 80% gmin w obydwu okresach, pomimo istotnych przemian okresu transformacji ustrojowej, cechowała się albo niskimi albo wysokimi wartościami uwarunkowań gospodarczych, społecznych i infrastrukturalnych.

Z przeprowadzonych analiz wynika, iż obszary sukcesu na Mazowszu charakteryzują się: wzrostem liczby ludności, bliskim sąsiedztwem z aglomeracją stołeczną oraz polifunkcyjną strukturą gospodarki.

W analizowanym okresie 1970-2002 obszary sukcesu cechowały się przyrostem rzeczywistej liczby mieszkańców, podczas gdy pozostałe obszary ich ubytkiem. Za znamienne należy jednakże uznać, iż znaczący przyrost ludności na obszarach sukcesu nastąpił w zasadzie w okresie transformacji społeczno-gospodarczej. Powiązane to było z nasileniem się procesów suburbanizacyjnych w latach 90. – zarówno wokół Warszawy i ośrodków subregionalnych, jak również wokół mniejszych centrów lokalnych (wybranych ośrodków powiatowych).

Większość gmin o najwyższych wartościach wskaźnika poziomu rozwoju endogenicznych uwarunkowań obszarów sukcesu położona jest w odległości drogowej do 50 km od centrum Warszawy. Do tego dystansu zaznacza się największy wpływ stolicy na poziom rozwoju gmin. Ponadto średnia odległość ze stolicy do gmin sukcesu jest o $\frac{1}{3}$ mniejsza niż do pozostałych jednostek.

Prawie wszystkie gminy pełniące funkcje pozarolnicze (turystyczne, usługowe, mieszkaniowe) zostały zaklasyfikowane jako obszary sukcesu. Z kolei wśród gmin z pozostałych klas funkcjonalnych odnotowano następującą

zależność, iż wraz ze wzrostem znaczenia pozarolniczych sektorów gospodarki wzrasta prawdopodobieństwo kreacji sukcesu na takim obszarze. Zależność tą uzupełnia relacji, iż również wraz ze wzrostem poziomu towarowości produkcji rolnej wzrasta odsetek gmin zaklasyfikowanych do obszarów sukcesu.

W ciągu ostatnich kilkunastu lat, pomimo prób równoważenia rozwoju gospodarczego, w zasadzie obserwujemy wzrost dynamiki procesów polaryzacji przestrzennej. Rosną dysproporcje poziomu rozwoju gospodarczego regionów, wśród których można wyróżnić regiony wzrostu, regiony stagnacji oraz regiony regresu gospodarczego. Badania zróżnicowań regionalnych wskazują, że największą dynamikę rozwoju gospodarczego osiągnęły obszary metropolitalne, natomiast na wsiach, zwłaszcza położonych peryferyjnie, występuje szereg problemów społecznych i ekonomicznych. Należy je bezwzględnie identyfikować i rozwiązywać. Jedną z dróg do tego celu jest badanie wiejskich obszarów, które osiągają sukces gospodarczy. Rozpoznanie genezy sukcesu może być krokiem w kierunku rozwiązania niekorzystnych zjawisk społecznych i gospodarczych. Obszary sukcesu gospodarczego powinny być przykładem dla obszarów wiejskich, które takiego sukcesu potrzebują. Skatalogowanie najlepszych i najbardziej efektywnych przykładów czynników inicjujących i kreujących zaistnienie sukcesu na danym obszarze może być zatem pomocne w kształtowaniu polityki rozwoju na innych obszarach. Zgodnie z zasadą porównywania z najlepszymi (*benchmarking*), możliwa jest poprawa w słabiej rozwiniętych regionach, dzięki poznawaniu doświadczeń lepiej zagospodarowanych obszarów i przenoszeniu od nich sprawdzonych rozwiązań.

7. Literatura

- *Angielsko-polski słownik terminologiczny programów rozwoju regionalnego*, 2002, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa.
- Audretsch D., Keilbach M., 2005, *Entrepreneurship Capital and Regional Growth*, *Annals of Regional Science*, 39, s. 457-469.
- Bański J., 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 9, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 14, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 3, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Frenkel I., 2000, *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia sytuacji demograficznej* [w:] A. Rosner (red.), *Lokalne bariery rozwoju obszarów wiejskich*, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa, s. 30-44.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, *Monografie*, 5, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gorzelak G. et al., 1999, *Dynamics and factors of local success in Poland*, *Regional and Local Studies*, 15, EUROREG, CASE, Warszawa.
- Gorzelak G., Smętkowski M., 2005, *Metropolia i jej region w gospodarce informacyjnej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Guzik R., 2003, *Przestrzenna dostępność szkolnictwa ponadpodstawowego*, IGiPZ Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Hayek von F., 1945, *The Use of Knowledge in Society*, *American Economic Review* (September).
- Heffner K., 2001, *Transformacja układów osadniczych wsi a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich* [w:] I. Bukraba-Rylska, A. Rosner (red.), *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, *Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 109-132.
- Janc K., 2007, *Wpływ kapitału ludzkiego na efektywność gospodarek lokalnych w Polsce – przykład zastosowania regresji przestrzennej* [w:] P. Brezdeń, S. Grykień (red.), *Od lokalnego do globalnego wymiaru gospodarowania przestrzenią – nowe jakości przestrzeni społeczno-ekonomicznej*, *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, IX, UWr., Wrocław, s. 89-99.
- Keane J.M., 1990, *Economic Development Capacity Amongst Small Rural Communities*, *Journal of Rural Studies*, 6, 3, s. 291-301.
- Kołodziejczyk D., 2002, *Uwarunkowania społeczno-gospodarcze lokalnego rozwoju gospodarczego*, *Studia i Monografie*, 113, IERiGŻ, Warszawa.
- Krugman P., 1999, *Development, Geography, and Economic Theory*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London.
- Kudłacz T., 1999, *Programowanie rozwoju regionalnego*, PWN, Warszawa.

- Kulikowski R., 2003, *Syntetyczne metody badań produktywności i towarowości rolnictwa. Zastosowania w badaniach geograficznych w Polsce*, Prace Geograficzne, 187, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Nasiłowski M., 1995, *Transformacja systemowa w Polsce*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa.
- Nemes G., 2005, *Integrated rural development. The concept and its operation*, Discussion Papers, 6, Institute of Economics Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Ostrowski L., 1998, *Społeczna i techniczna infrastruktura na terenach wiejskich oraz źródła jej finansowania w świetle ankiety IERiGŻ z 1996 roku*, IERiGŻ, Warszawa.
- Romer P.M., 1990, *Endogenous Technological Change*, Quarterly Journal of Economics, 98, s. 71-102.
- Rosner A. (red.), 2007, *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Siemiński J., 1996, *Podstawy teoretyczne infrastruktury obszarów wiejskich w Polsce* [w:] J. Siemiński (red.), *Problemy infrastruktury technicznej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia nad Infrastrukturą Wsi Polskiej, 1, IRWiR PAN, Warszawa, s. 9-34.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace habilitacyjne, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Więckowski M., 2007, *Stan zaawansowania planowania przestrzennego w gminach*, Prace Geograficzne, 211, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wesołowska M., 2006, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, 10, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Korcelli P., Śleszyński P., 2006, *Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku*, Monografie, 6, IGiPZ PAN, Warszawa.

prof. dr hab. **Jerzy BAŃSKI**

tel. (0-22) 697-89-22, jbanski@twarda.pan.pl

mgr **Konrad Ł. CZAPIEWSKI**

tel. (0-22) 697-89-38, konrad@twarda.pan.pl

ZESPÓŁ BADAŃ OBSZARÓW WIEJSKICH

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55

http://www.igipz.pan.pl/zpz/zbtow/home_pl.htm